

Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині.

(Соціальна вага, розмір і порядки його).

I.

27-го березня 1654 р., того-ж самого дня, як було видано царську жалувану грамоту війську запорозькому, видано й другу грамоту — малоросійській православній шляхті. На прохання гетьмана й всього війська, читаємо ми тут, „мы, великій государь... шляхтѣ, которые пребываютъ въ нашей царскаго величества отчинѣ въ Малой Россіи, велели быть подъ нашею царскою величества высокою рукою по прежнихъ ихъ правамъ и привиліямъ, каковы даны имъ права и привилія и вольности отъ королей польскихъ, а вольностей ихъ шляхетцкихъ ни въ чемъ нарушвати не велимъ, и старшихъ имъ на уряды судовые, земскіе и градцкіе выбирать межъ себя самимъ, и маетностями своими владѣть поволили, и судитись имъ межъ себя по своимъ правамъ поволили“¹⁾.

Не було в цьому акті нічого несподіваного або нового, — до його, значною мірою, підготовляла попередня історія повстання. Є чимало фактів, звідки видно, що провідники повстання найбільш стояли на станово-козацькому ґрунті і не дуже захоплювалися ідеєю визволити попільство з-під усякого підданства. Наводити тут оті факти не будемо, бо це в історичній літературі робилося не раз. Але з цих фактів не важко було-б створити ланцюг, що привів-би до отієї царської грамоти малоросійській православній шляхті; цією грамотою польський соціальний лад, через голови рядових повстанців, подавав руку новому державному об'єднанню, що їм ставала Гетьманщина, одриваючись од Польщі і з'єднуючись з Москвою.

Та сталося не зовсім так, як думалося новим правителям Гетьманщини. Як побачимо далі, в усій країні шляхти під присягу московському цареві було приведено всього 188 чоловіка, — цього числа було надто мало, щоб виступити в новому ладі організованою масою, а цього треба було-б, щоб обрати земські й гродські суди; минуло тому більш, як сто років, поки тут було утворено шляхетські станові суди, та й то на підставах, не зовсім схожих з давніми польськими.

¹⁾ Акты Юж. и Зап. Россіи, т. X, № 8, стор. 489—496.

Трохи инша доля була иншого права шляхти, згаданого в тій самій грамоті, — права володіти маєтностями. Але тут ми вступаємо вже в ділянку історії Гетьманщини, де між дослідниками немає одностайної думки. Спірного тут є багато: скільки лишилось шляхти польської, православної чи католицької однаково, на лівому березі Дніпра по 1654 році; скільком шляхтичам пощастило повернути тут собі давні свої маєтності; чи мала шляхта право розпоряджатись тими маєтностями, право збувати, дарувати, заповідати, то-що, чи, може, з самого початку це було таке саме умовне землеволодіння, „до ласки військової“, як і в козацькій старшині? На всі ці питання немає в науковій літературі однодушної відповіді.

Ставлячи всі ці питання за тему цієї розвідки, я хочу наперед спитись на тому, яке значіння має певне вирішення цих питань у правовій і соціальній історії Гетьманщини. В. О. Мякотін в „Очерках социальной истории Малороссии“¹⁾ налічив у лівобережних полках у шляхти по 1654 р. близько 90 давніх їхніх маєтностей, з правом повної власності на них, не вилучаючи права розпоряджатись їми, і з підданством посполитих.

„Наявність цієї групи колишніх шляхетських маєтків, — пише В. О. Мякотін, — не могла не справляти певного впливу й на становище інших маєтків, або, принаймні, на погляди й тенденції її володільців. Останні не тільки пам'ятали, що ще недавно в Малоросії маєтки роздавано на повну власність; вони бачили перед своїми очима такі маєтки, що були в повній власності в їх „державців“. І в наслідок у них цілком природньо прокидалось намагання підігнати до того-ж-таки взірця й решту маєтків, що втрапляли в приватне володіння, обернути їх на повну й безумовну власність“.

Отже, на думку Мякотінову, шляхетські маєтності, як ідеал, стояли перед очима козацької старшини з її обмеженим, умовним землеволодінням і невдатними, за перших часів, спробами накинути на посполитих тягар підданства; вони полегшили процес, що привів до перетворення цього умовного землеволодіння на повну власність.

Чи було це справді так, побачимо далі, але в усякому разі, не дооцінювати цього моменту в історії Гетьманщини не можна. Умовне старшинське землеволодіння до ласки військової, за військові послуги, давало великі ресурси в руки владі для винагороджування за службу. Отже з заміною умовного землеволодіння на повну власність з рук владі було вирвано один з найбільших матеріальних засобів її. Поруч цього, що-до його значіння, можна поставити тільки процес обезземелення козацтва, чим руйнувалося нижчу військову силу Гетьманщини. Оці два соціальні процеси, позбавивши Гетьманщину безплатної адміністрації й безплатного війська, накидали одночасно великий тягар на військовий скарб. Отже перевірення питань державського землеволодіння давньої польської шляхти в Гетьманщині набуває певної ваги в соціальній і правовій історії Гетьманщини.

¹⁾ „Русскія Записки“, 1915 р., № 3, ст. 187—8.

II.

Переходім тепер ближче до самої теми цієї розвідки.

О. М. Лазаревський, в своїй роботі „Малороссийские посполитые крестьяне“, щоб схарактеризувати становище шляхти по повстанні Хмельницького, подає аргумент, яким р. 1729 бунчуковий товариш Павло Скоропадський оборонявся був проти Марії Прокопової з приводу с. Сулічовки: „А хотя де она, чолобитчица, имѣеть якую отъ своей прабаби шляхтянки Грязной крѣпость, только тая крѣпость козацкою де шаблею есть скасована“¹⁾. Мякотін у своїх „Очерках“²⁾ тлумачить цю думку Лазаревського так, наче-б то Лазаревський вважає, що по Хмельниччині в Гетьманщині зовсім не залишилось маєтностей, що збереглися-б в руках своїх колишніх державців — шляхти. Але Лазаревський цього не думає, бо він через кілька сторінок сам подає два універсали Б. Хмельницького, „тим з колишніх великих землевласників, які помогли йому в війні за визволення“³⁾.

Тим-то в останніх своїх роботах Лазаревський просто розвиває переднішу свою думку, обстоюючи однак те, що володіння шляхти збереглося в Гетьманщині обмаль. „Для нас немає сумніву, — пише він в „Замечаниях на исторические монографии Д. П. Миллера“, що в лівобережній Малоросії, в пол. XVII в., руська шляхта була в дуже незначній кількості, а після 1654 р. тут зосталося тільки кілька родин, — вони мало не всі вже й відомі. Із великої шляхти зосталися тільки Бороздни, Рубці, Бакуринські... Із дрібної шляхти можемо назвати Сулим, Болдаковських, Пероцьких, Добронизьких, Богушей, Кисель-Загорянських... Може, ще стільки-ж можна назвати з дрібної руської шляхти, але навряд чи більше“⁴⁾.

Подаючи оцю цитату з книги Лазаревського, Мякотін додає:

„Як побачимо, назвати можна трохи більше“, і справді Мякотін налічує, як сказано, біля дев'яноста шляхетських маєтностей, що лишилися в руках попередніх власників і по 1654 році, та сорок п'ять шляхтичів-власників отих маєтностей, не рахуючи ще не названої в універсалах найдрібнішої любецької шляхти.

Значна частина отих маєтностей, $\frac{9}{10}$ їх, припадає на Стародубський й Чернігівський полки; дрібна частина на Ніженський полк, тільки одно землеволодіння — Сулим — знаходилося в Переяславському полку; з інших полків була спроба Виговського повернути Юрію Неміричу маєтності в Полтавському полку, але про цю спробу Мякотін зауважує, що вона повалилася разом з владою Виговського, не залишивши по собі жадного сліду⁵⁾.

Далі Мякотін, як уже сказано, вважає, що шляхта зберегла в своїх руках право вільно розпоряджатись маєтностями, „і всі ці акти розпо-

¹⁾ Друге видання, Київ, 1908 р., ст. 7.

²⁾ Русское Богатство, 1912 р. № 9, ст. 101.

³⁾ Л а з а р е в с к і й. „Малорос. посп. крестьяне“, ст. 11.

⁴⁾ Харків, 1898, ст. 8.

⁵⁾ В. А. Мякотинъ, I. с., ст. 113.

рядження робилося цілком беззаборонно“, додає він ¹⁾). В третьому нарисові Мякотіна до цієї думки ми знаходимо застереження, що так було тільки першими часами по повстанні, а далі „порядок володіння маєтками, що встановивсь був у Гетьманщині, охопив певною мірою й колишні шляхетські маєтки; помалу й ці маєтки почали розглядати, як подання за службу на загальних підставах, і військова влада стала поширювати на них ті титули умовного володіння, що їх застосовувалося до інших маєтків, а так само й... право відбирати їх“ ²⁾)

Зробимо ще одну виписку з праці Мякотінової, щоб показати, як далеко, на його думку, сягали перші часи, коли шляхта зберегала ще повну власність на свої маєтності. „Колишні шляхетські маєтності визнавалося за власність їхніх володільців, і останні цілком вільно розпоряджались їми й зараз по повстанні Хмельницького, і багато пізніше. Так, ще на початку XVIII віку чернігівський полковник Павло Полуботок купив „грунта и подданных“ у с. Жукотках у вдови володільця цього села „шляхтича“ Костянтина Угровецького“.

Отже Мякотін вважає цитований в нього випадок за типовий для порядків шляхетського землеволодіння, навіть на початках XVIII віку.

Спинімось ось на цих думках Мякотіна, щоб перевірити правдивість їх.

Наперед, спірне питання: чи була в значному числі шляхта на лівому березі Дніпра р. 1654, як московські посланці приводили під присягу людинність? Карпов у переписних присяжних книгах налічив шляхти аж 303 чоловіка ⁴⁾). Цю цифру він очевидячки взяв без критики, додавши до одного підсумку приведеної під присягу шляхти—188 чол. ⁵⁾, другий підсумок 115 чол. ⁶⁾

М. Ф. Владимірський-Буданов справедливо думає, що перший підсумок загальний і дає скількість людей, що їх привели під присягу не Бутурлін „с товарищами“, а послані од нього дворяни,—порівняння цифр в обох підсумках цей здогад цілком підтверджує ⁷⁾). Отже Бутурлін „с товарищами“ привів під присягу в Київі, Переяславі, Чернігові й Ніжені 73 шляхтича, а його дворяни, стольники й стряпчі в решті України 115 чоловіка.

На які-ж полки припадає ця шляхта?—Лазаревський висловив думку, що на саме Правобережжя,—нічим, правда, не підсилюючи цієї думки ⁸⁾).

¹⁾ Рус. Богатство, 1912, № 9, стор. 116.

²⁾ Рус. Записки, 1915, № 1, стор. 215—216.

³⁾ Ibidem, № 3, стор. 200.

⁴⁾ Русский Архивъ, 1875, № 6, стор. 231.

⁵⁾ Акты Юж. и Зап. Рос., т. X, стор. 294.

⁶⁾ Ibid., стор. 306.

⁷⁾ М. Ф. Владимірській-Будановъ. Передвиженіе южно-русского населенія въ эпоху Б. Хмельницкаго, Киев. Ст. 1888 р., № 7, стор. 108.

⁸⁾ Замѣчанія на ист. М. Миллера, стор. 6.

В південних лівобережних полках шляхти тоді не можна було сподіватися тому, що всі так звані „поля“ належали перед повстанням великим польським магнатам, які повтікали й більш не повернулись на Україну. І справді, в переписних книгах не показано жадного шляхтича в полках Миргородському, Полтавському й Прилуцькому. Про інші південні полки відомостей бракує. З північних полків на лівому березі було тоді тільки двоє: Ніженський, що охоплював і територію північного Стародубського полку, та Чернігівський. І от характерно, що на території Ніженського полку, де для доби, на кілька років новішої, Мякотін налічив 51 шляхетську маєтність і 21 шляхтича-власника отих маєтностей, — переписна книга Ніженського полку, — яка збереглась трохи не вся, а найголовніш в підсумку приведених під присягу, — показує одного тільки шляхтича — в м. Конотопі „Никонъ Даниловъ сынъ Русаченковъ“¹⁾ — прізвище, якого поміж шляхтою — власниками маєтностей, ми, ніде не зустрічаємо.

Про Чернігівський полк в переписних книгах відомостей немає зовсім. Але вважаючи на цілковиту аналогію в загальних умовах життя, знайти р. 1654 шляхту тут можна було-б сподіватись тільки в любецькій сотні, бо далі ми побачимо, що ця шляхта не мала характерних ознак цього стану і через це, за нового ладу, вона могла почувати себе краще, ніж за старого.

З підсумків людей, приведених під присягу в окремих полках, шляхту ми знаходимо тільки в Корсунському полку — 38 чоловіка. З правобережних полків є ще підсумок для Канівського полку, — шляхти там не показано. Від решти полків підсумків, а здебільшого й перепису не збереглося.

Отже, в повітах на Лівобережжю шляхти р. 1654 не було; якщо на лівому березі в той час вона й була, то хіба тільки в лавах козацького війська. В реєстрах цього війська р. 1649 Ліпінський налічив 42 шляхетські родини в Чернігівському полку і 37 в Ніженському, — з усіх полків найменше²⁾. Була шляхта в козацькому війську й р. 1654, і після того. Але брак шляхти на повітах свідчить про те, що служба в козацькому війську була для шляхти єдиним способом здобути собі певне соціальне становище в новому ладі, а в цьому становищі найперше й найважливіше місце займало, безперечно, право на давню свою маєтність.

III.

Поставімо тепер питання про те, кому з шляхтичів, які все-ж-таки й по р. 1654 були в Гетьманщині, пощастило повернути опісля свої давні маєтності?

Як сказано вже, найширше розсуває межі цього землеволодіння Мякотін, але, зараховуючи якусь маєтність до шляхетських, він не до-

¹⁾ Акты Ю. и З. Р., т. X, стор. 814.

²⁾ Z dziejów Ukrainy, стор. 487.

держує певного критерія: одного разу він керується критерієм шляхетського походження державці, — напр., там, де він поміж шляхетськими маєтностями позначає й ті маєтності Кохановського, що той і не видавав за свої давні: Листвен, Піхторовка, Білоус; або Білогощ у Бороздни, або Вертієвка у Посудевського; а в інших випадках обминає такі маєтності, напр., цілу низку маєтностей Рубців, — Обтені, Старий Кривець, Засуха, Лакомая-Буда, Еленка, Воронков, Лужок; або маєтності Борковських, Бутовичів (згадано тільки давні їхні маєтності — Борковка й Солонівка). Певна річ, можна визначати коло шляхетських маєтностей й за одним й за другим критерієм, але не можна це робити за двома критеріями враз, це не дає бо змоги зробити будь-які висновки що-до порядків цього землеволодіння, бо робить непевним самий об'єкт цих висновків.

В дальшому викладі держатимемось іншого критерія, визначаючи, які давні шляхетські маєтності було привернено по 1654 році їх попереднім власникам. Цей критерій нам треба обрати тому, що недоцільно було-б надто широко розсувати об'єкт цього дослідю. Як побачимо, навіть для вужчого кола давніх шляхетських маєтностей і то не можна довести існування якихось основних одмін у порядках цього землеволодіння проти загального державського. Пояснимо тільки ось що: нижче буде показано, що не раз шляхта, домагаючись універсала, видавала за свої давні такі маєтності, що справді в її руках перед повстанням не були. Проте, якщо це не виявилось, і шляхтич діставав універсала на таку маєтність, як „на свою власну“, для цілей цієї розвідки маємо вважати її за шляхетську. Свідомо чи не свідомо, на неї тодішня практика повинна була-б поширювати всі порядки шляхетського землеволодіння, якщо в цих порядках справді були якісь одміни.

Джерела, з яких користувався в цьому питанні Мякотін, — подвійні: 1) надання гетьманськими універсалами, полковничими листами чи царськими грамотами і 2) сказки старожилів, записані в книгах генерального слідствія маєтностей в полках.

Спинімось на першому джерелі й погляньмо, як користується з нього Мякотін.

Мякотін має безоговорочне довір'я до цього джерела: видання комусь з шляхти універсала, листа, або грамоти на маєтність, він вважає за повний довід на те, що маєтність таки й справді дісталась до рук цього шляхтича. До такого висновку мусимо прийти, бо ніде Мякотін не робить якоїсь перевірки здійснення універсалів. Годі й казати, що це не завсіди так бувало, а найменше за таких бурхливих епох, як доба між роками 1648 й 1649 для Лівобережної України. Що правда, не завсіди щастить перевірити життєвими фактами отакі документи, але тут як-раз це можна було зробити, — саме з сказок старожилів. Цього Мякотін не зробив, і нижче ми побачимо, які з цього виникли помилки. Тільки про надання од Виговського Неміричеві шости маєтностей Мякотін зауважує, що це надання не кинуло в житті жадного сліду, повалившись враз із владою Виговського. Але трохи не про половину всіх надань шляхті їхніх

колишніх маєтностей можна сказати те саме: привертнення маєтностей шляхті на папері — в житті, принаймні що-до половини випадків, не кинуло жадного сліду. Найкраще це можна показати на землеволодіннях Юрія Бакуринського. Тому з нього й почнемо.

Про Юрія Бакуринського Мякотін одзивається так: „Другий великий володілець залишився в Чернігівщині в особі Юрія Бакуринського“, і далі просто посилається на універсал Б. Хмельницького з р. 1656, де Бакуринському стверджено „села Великая Весь, Осняки, Рѣпки, Гусинка, Буянки, Слободка, вновь зачатая садить отцемъ его Николаемъ въ дубровѣ Свинопуское, Остров Грабовскій“¹⁾.

Роздивімось, в яких з отих сіл володіння Бакуринського було здійснено.

Про с. Велика Весь підчас генерального слідства старожили свідчили: „было полковое и владѣль онымъ, за гетмана Поповича, черниговскій полковникъ Василій Борковскій“ (стор. 17)²⁾. Отже жадного сліду про володіння Бакуринського немає.

Д. Осняки — „по сказкѣ тамошнихъ старожиловъ полковая, и владѣль оною полковникъ черниговскій Василій Борковскій“ (ib. 27).

Д. Свинопухи, — „издавна на якій уряд надлежала и кто оною владѣль того старожили не показали; а показали, что, якъ оніе упомянуть, за гетмана Поповича и за полковника в Черниговѣ Василя Борковского была во владѣнніи полковничомъ“ (ib. 23).

Д. Гусинка. — „Оной деревнѣ Гусинки часть, по сказки тамошнихъ старожиловъ, якъ они упомянуть, за гетманства Поповича, а за полковника черниговского Василя Борковского, была во владѣнніи, послѣ шляхти Пероцкихъ, за козакомъ значковимъ ниякимъ Шуковскимъ, по наслѣдству, и за зятемъ его козакомъ Прищепою; потимъ Яковъ Лизогубъ, полков. черн., от козака Прищепи взялъ и самъ владѣль... а другая часть той же деревни отъ шляхти польской была во владѣнніи заставой у Михайла Свободецкого, который прежде былъ полковымъ писаремъ, а по его смерти владѣла жена его и унукъ его... и отъ которого... сотника полковникъ Полуботокъ ту часть взялъ себѣ и владѣль... і т. д. (ib. 18). Маємо тут повний список державців Гусинки; для часів, що безпосередньо слідує за повстанням Хмельницького, маємо навіть точну вказівку на „шляхту Пероцких“, — отже ясно, що Бакуринський с. Гусинкою не володів.

С. Ріпки, — за сказкою старожилів, Бакуринський таки й справді володів цим селом, або певніш, половиною його, за полковникування в Чернігові Василя Борковського (в генер. слідстві дати його полковникування зустрічаємо між роками 1672 і 1683); Борковський забрав у Юрія

¹⁾ Русское Богатство, 1912 р., № 9, стор. 106.

²⁾ І тут, і далі генеральн. слідство Черніг. і Ніженського полку будемо цитувати за виданням редакції „Земского сборника Черниг. губ.“; „Матеріали для історії економ., юрид. и обществ. быта Старой Малороссии, изд. подъ ред. Н. П. Василенка.

Бакуринського за життя його Ріпки й володів сам, а по нім Яків Лизогуб; Мазепа забрав оту половину Ріпок у Лизогуба й повернув¹⁾ Юрію Бакуринському. Тільки оця половина с. Ріпок і залишилася у Бакуринських¹⁾.

Острів Грабовський, — такої маєтності в генеральному слідстві немає. В володінні Бакуринського є д. Грабов, і про неї старожили посвідчили: „а в Грабове люди на купленихъ де оного сотника Бакуринского поселены грунтахъ“ (стор. 20). Це свідчення знаходить собі підтвердження в універсалі з р. 1710, де вперше згадано ґрунт Грибовський в володінні синів Бакуринського, причому сказано, що він у них „отчистий куплений“ і що вони на той ґрунт і купчий запис мають (стор. 285). Отже, якщо цей ґрунт і ідентичний з „островом Грабовським“, то Бакуринському, принаймні, довелось знову набувати його купівлею.

С. Буянки, — „по сказки тамошнихъ старожиловъ, якъ они упомнятъ, при гетманѣ Поповичу, а при полковничествѣ в Черниговѣ Василя Барковского, было бы владѣніи за козакомъ значковимъ Сташевскимъ отъ шляхти полской по наслѣдству; а по смерти оного, у дочки его Лежинской бунчуковій товарищъ Пантелимонъ Радичъ, купивши в онѣмъ селе дворъ и ґрунтъ... и будучи посломъ въ турецкой землѣ, а оттуду въ Москвѣ получилъ на оное село жалованную монаршую грамоту“ (стор. 24). В грамоті з р. 1690 нічого не згадано про купівлю, але є інший документ про попередню історію цієї маєтності. Цей акт є духівниця²⁾ Олександра Колчицького, „обивателя шляхетне уроженого земли Чернѣговской повѣту сѣверского“, з р. 1667. Тут Колчицький пише: „за отпущеніе грѣховъ возлюбленного брата моего на имя Христофора Колчицкого и моихъ, по обѣщанію его и по словесахъ истинныхъ, прежде мнѣ отъ него приреченныхъ, отдаю деревнѣ вѣчными часи, прозиваемую Буянку... на монастыр Черниговскіе Святіе Богоматере честнаго ея и славного успенія Елецкой... со всѣми принадлежностями... и людьми, в ней живучими; которая деревня в той же земли Черниговской положена есть и куплена презъ брата моего Христофора Колчицкого у шляхетне уроженаго пана Михаила Пероцкого, также земли Черниговскій обивателя, гай, деревню панъ Михаилъ Пероцкій, маючи правомъ старовѣчнымъ державную отъ ясне велможнаго князя Гаштолда, аже право тоє презъ воєнно крвоє замешаней немоглоса задержати...“

Отже в актах і документах про землеволодіння Бакуринського знаходимо багато суперечливого: в селах Гусинці й Буянци є сліди прав іншої шляхти — Пероцьких; в с. Великая Весь, Осняки й Свинопухи, хоч сказка старожилів і дає певні факти тільки з часів полковникування Борковського, проте й тут нічого не згадує про Бакуринського, і тільки в одному селі Ріпках маємо сліди землеволодіння Бакуринського, на підставі універсалу Б. Хмельницького.

¹⁾ Мякотін подає з Рум'янцівського опису лист Єфима Лизогуба Бакуринському з р. 1699 на обидві половині с. Ріпок; але в генеральному слідстві в гетьманські універсали й 1698 р., й пізніші 1703, 1710 років, де мова мовиться тільки про половину с. Ріпок.

²⁾ Об. Рум. Описи, IV, 32—33, — за його не згадує Мякотін.

Трохи освітлити ці факти може історична довідка про землеволодіння Бакуринського перед повстанням Хмельницького.

Мякотін згадує про привилей ¹⁾ короля Сигизмунда III од 20 грудня 1609 року Миколі Бакуринському „на купленные имъ отъ пановъ Глебовичей Пероцких земли и с. Репки“ (Рус. Бог. 1912, № 9, 109). Але це не так. Село Ріпки продано не було. В привилеї ²⁾ затверджено продаж од Пероцьких Бакуринському дідизної землі їхньої; в описанні цієї землі не тільки не названо Ріпки, а навпаки, сказано: „а въ томъ мѣстѣ бору, одинъ ихъ, Пероцкихъ, берегъ, а другой себровъ и шляхти, къ которой землѣ принадлежитъ Островъ Туринъ и лѣсъ Чорничинъ; на этой землѣ осѣли на одному берегу и люде, названные Рѣпки, а на другомъ земля, которую Пероцкіе продали Бакуринскому“. Отже сказано ясно: земля Пероцьких була на одному тільки березі, а на другому Ріпки, земля шляхти і сябрів, що там і осіли, — і ця остання земля продана не була. Підтверджує це й люстрація 1636 року, де показано „весь Рѣпки“, що належить кільком Пероцьким-Репчичам ³⁾. Це була типова шляхетська околиця. В люстрації позначено найменно 13 Пероцьких-Репчичів, і згадано ще про інших посесорів, „quorum nomina per expressum volumus habere“. Про інші маєтності Бакуринського в згаданому королівському привилеї сказано: „Да притомъ Бакуринскій показалъ намъ купчія записи на имѣнія свои — Гусинку, Велку-Весь и Осняки, которыя маєтности лежатъ въ воеводствѣ Киевскомъ. И на всѣ эти имѣнія выдано отъ насъ Бакуринскому ограниченіе“.

З універсалу Б. Хмельницького Бакуринському ми довідуємось, що він не міг подати Хмельницькому земельних документів свого батька, бо його брати підчас війни, забравши ці документи, „пошли за границу на прежнія имѣнія“: гетьман видав йому універсала, „зная о куплѣ Бакуринскимъ имѣній у разной шляхти, пановъ Біалтовъ и Пероцкихъ“ (Обозр. Рум. Описи, 62). Звичаї польської шляхти, що зросли на ґрунті завзятої боротьби за маєтності, не могли стояти на перешкоді Бакуринському, щоб видати за свої маєтності й те, що йому ніколи не належало ⁴⁾.

Що-до с. Буянок, Бакуринський, очевидячки, так і зробив; але цим селом і Колчицькому, по купівлі од Пероцьких, очевидно, не пощастило заволодіти „презъ военно крвое замѣшаней“, — бо инакше й Єлецькому монастиреві, за духівницею Колчицького, р. 1667 не важко було-б встановити там своє володіння, а проте це село в монастирському володінні, за генеральним слідством, не було.

¹⁾ Зсилка на Рум. оп. в Б-ці Рос. Акад. Наук.

²⁾ Надруковано його в „Зап. Черн. Стат. Ком.“ II, 36 і в „Черниговской памятки за 1896—7 г.“. А. Л. „Историческія замѣтки о нѣкоторыхъ селахъ Черниг. губ.“, стор. 20.

³⁾ Źródła dziejowe, V.

⁴⁾ На таку думку Юрія Бакуринського могло навести й те, що в якихось родинних стосунках з Пероцькими він таки був, — принаймні в Любецьких актах ми знаходимо один, написаний ім'ям Ганни Пероцької-Бакуринської й її чоловіка Бакуринського (Любецькій архивъ гр. Милорадовича, стор. 237).

Наведені тут факти не з'ясовують причин, чому інші села, надані Бакуринському, не дістались до його рук.

Певна річ, можна було-б слова старожилів, що їми починаються їхні сказки в с. Осняки, Великая Весь і Свинопухи, а саме: „было полковое, и за гетмана Поповича владѣль имъ полковникъ Василій Борковский“, розуміти й так, що за попередній період, до Самойловича, державці тих сіл були, але старожили не пригадують їх, тоб-то міг бути до Самойловича й Бакуринський. Але найбільш у старожильських сказках можна йняти віри їхньому оповіданню про те, хто був в їхньому селі державця, — силувані стосунки пана з підданими не належали до тих, що так легко вивітрувались з пам'яті підданих. Тим більш це слід сказати для такої доби, як та, що просто слідувала за повстанням. Важко собі уявити, щоб по кількох роках повстання, коли пани тікали з своїх маєтностей, а ті, хто не встигав цього зробити, накладали головою од руки своїх підданих, щоб по тому за 70 років витерлась пам'ять про повернення того самого пана до своєї маєтності, про повернення тих самих посполитих знову у послушенство й про залишення того пана на державі протягом двадцятьох років. Окрім того, слід ще сказати, що в старожильських сказках оця формула звичайна, — багато з них починається з гетьманування Поповича. За причину цього не можна вважати те, що пам'ять старожилів не сягає більш як на 50 років; причина тут тая, що для багатьох маєтностей в Гетьманщині певний порядок міг встановитись найраніше з гетьмануванням Многогрішного, — повсякчасна колотнеча попередніх років не сприяла встановленню тих стосунків між державцею й посполитими, що характеризуються виразом „послушенство“.

Отже думаємо, що ми не помилились, понявши тут віри сказкам старожилів і взявши їх літерально так, як їх записано; думаємо, що вони певніш свідчать про те, чи була маєтність в руках державці, ніж голі надання тих маєтностей в перших гетьманських універсалах.

А тому доведеться, всупереч думці Мякотіна, викреслити Бакуринського з списку великих землевласників шляхти в Чернігівському полку.

Таку думку ми можемо прийняти тим більш, що так було не з одним Бакуринським: в аналогічному становищі перебувала й інша шляхта: Зінченко, Фай, а подекуди й Васютинський, Борозна та Грязна.

І справді, про Зінченків у Мякотіна читаємо: „с. Тростань (Новая), за поляків, належало Зінченкам і в 1655 р. полковник „Нѣжинскій и всего Сѣвера“ Гр. Гуляницький підтвердив Опанасові Зінченкові його „отчину“ в Тростані, додавши до цього: „а мешкать ему волно любо в Стародубѣ, любо где хочеть“. В примітці Мякотін додає: „Тростань незабаром одійшла, проте, з-під влади Зінченків“ ¹⁾.

Але тут є помилки. За поляків Нова Тростань належала не Зінченкові, а Красновському ²⁾. Про Зінченків, за тих часів, довідуємося

¹⁾ Рус. Богат. 1912 р. № 9, стор. 107.

²⁾ А. Лазаревскій. Описаніе Старой Малороссіи, т. I, стор. 420.

тільки з „Виписи съ книгъ ревѣзїи 1560... граница села Тростани владѣльцовъ Зенченковъ съ товарищами“¹⁾. Аналіза тексту цього випису показує, що це не є обмежування села Тростани в державі Зінченків, як думав Мякотін, а розмежування самих Зінченків з товаришами, боярів, з селом („граница того села зъ бояринами“, далі широчінь і довжина ґрунту й визначення спільних з селом рибних ловів). Отже село Тростань ніколи не належало Зінченкам, дарма що землеволодіння їхне там і було. Далі, Мякотін просто зараховує Зінченків до шляхти, але доводів на це теж бракує; Лазаревський (І. с.) висловлюється обережніше, називаючи їх „старинними жителями здешней местности“; і полковник Рославець р. 1663 в листі називає Опанаса Зінченка „казкомъ стародавнимъ“²⁾. Проте, як-би й визнати Опанаса Зінченка за шляхтича, то й тоді с. Тростань (і Стару і Нову) не можна вважати за шляхетську маєтність, бо про належність її Зінченкові по Хмельниччині жадного сліду немає (в Старій Тростані по вигнанні ляхів — Михайло Рубець, а в Новій — козаки). Ґрунти, де було потім осаджено Людковщину, — а її було осаджено на землях с. Тростани, — р. 1663 була ще „отчина деревная и пашня“, тобто ліс і поле. Отже для думки Мякотіна, ніби Тростань була-таки в державі у Зінченка, нехай і короткий час, немає жадних підстав, окрім нічим немотивованої недовіри до цієї старожильської сказки та надмірної довіри до сили, що її могли мати надання в ту добу маєтностей полковничим листом. Лазаревський, що на його посилається помилково Мякотін, тримається теж іншої думки³⁾.

Далі, землеволодіння Марка Фая. Йому Бруховецький р. 1663, — стосуючися до царської грамоти, видає універсала на його „отчини“, тобто „пустошки, названіе Торки, Новоселки и обрубь Фаевское, одъ вѣковъ Фаемъ належачихъ“. В іншому місці цього універсалу ці маєтності названо урочищами. Отже, якщо брати це літерально, тут ми маємо землі без людности. Правда, далі в універсалі ми читаємо: „сурово приказуем... обивателе теж вишъ минованихъ урочищъ, аби послушенство и повинность вшелякую пану Маркови Фаеви“ (отдавали)⁴⁾. Проте, очевидно, це були лише поодинокі оселі, бо в пізнішу добу, в Стародубському полку ми хоча й зустрічаємо с. Новоселки, але й перед повстанням і по ньому це село належало іншим державцям, не Фаям⁵⁾. Села Торки немає зовсім. Взагалі володіння Фая зустрічаємо р. 1729 тільки в с. Стахорщині. Фаєвські обрубь належали Фаям, очевидно, не перед самим повстанням, а раніш, коли вони дали й назвисько цим

¹⁾ Обзор. Рум. Описи, стор. 684.

²⁾ А. Лазаревскій. Опис. Старой Мал. I, 421.

³⁾ А. Лазаревскій. Опис. Ст. Мал., I, 420: „Въ то же время на Тростань претендовали старинные жители здѣшной мѣстности — Зенченки. Но послѣ изгнанія поляковъ, Тростань принадлежала къ числу ратушныхъ сель до 1730 г.; отсутствие опредѣленнаго владѣльца и было причиной земельныхъ захватовъ“.

⁴⁾ Обзор. Рум. Оп., 828.

⁵⁾ А. Лазаревскій. Опис. Стар. Мал., I, 125.

урочищам. До такого висновку приводить список, поданий р. 1668 Варшавській Комісії, — в ньому поміж маєтностями Пясочинського в Новгородському районі позначено Фаєвщину й Стахорщину ¹⁾, — отже Пясочинський держав Фаєвщину по Фаях, а не навпаки. Догадка Лазаревського (І. с. 190), що Фаєвку оселив Марк Фай по Хмельниччині, ґрунтується тільки на назві цього села і нічим не можна її поки-що підтвердити. А з сказаного вище з такою самою правдоподібністю можна думати, що своє назвисько це село могло здобути й од назвиська урочища, а не державці. Так думав, очевидно, й Яблоновський, бо він, позначивши поміж маєтностями Пясочинського Фаєвщину, в дужках додав — Фаєвка. Перед повстанням ми зустрічаємо Фаїв в люстраціях р. 1616, 1622 і 1636 поміж Любецькими боярами, що окрім воєнної потреби одбувають і *insze powinności bojarskie wszystkie* ²⁾).

Лазаревський, а за ним і Мякотін думають, що с. Стахорщину, яке ще р. 1690 було в державі Фая, поселено на Фаєвських обрубках ³⁾. Але цьому суперечать інші факти. Їх подає сам Лазаревський: про теперішню Стахорщину він пише, що її оселив відомий управитель Пясочинського Стахорський. Підтверджує це й поданий Варшавській Комісії 1668 року список, де між маєтностями Пясочинського позначено Стахорщину не в складі Фаєвщини, а поруч неї. Є через це підстава думати, що Стахорщина не ввіходила в число давніх маєтностей Фаїв, а дістали вони її вже по Хмельниччині, через якийсь універсал, який до нас не дійшов. А тоді ми не мали-б жадної маєтності з правдивих давніх Фаєвих, або з тих, що вважалося за їхні отчисті маєтності, яка-б по Хмельниччині залишалась у них. Для певного висновку, що універсала Бруховецького Фаєві здійснено не було, матеріялу, правда, обмаль, але, поруч з іншим, землеволодіння Фаїв дає деякий штрих для нашої теми.

Далі, царське надання Красилівки й Хибалівки Ніженському магістратському писареві Васютинському. Мякотін про Хибалівку пише, що Васютинському в ній, „здається“, все-ж-таки не пощастило укріпити своє володіння. Повстає питання, чому тільки „здається“. Адже в Ген. сл. Ніженського полку читаємо: „Старожили сказкою своєю показали, що оное село Красиловка, послѣ полского владѣнія, з а р а з ъ стало быть до ратуши Борзенской... а оная ратуша, за всѣхъ бывшихъ гетмановъ, отъ самого Богдана Хмельницкого, ажъ понинѣ, селомъ Красиловкою... владѣть“ (стор. 80). Можна-б було не довіряти цьому категоричному свідченню, як-би його не підсилювали переписні книги 1666 року, де поміж маєтностями Васютинського Красилівки немає.

Далі, переходимо до Лаврентія Бороздни. Універсал Б. Хм-ого з р. 1656 надає йому „маєтність его власную“ і позначено 17 сіл, селищ, пустошей. Для теми цієї розвідки, як згадано вище, не має значіння те,

¹⁾ Jabłonowski, Zadnieprze.

²⁾ Źródła dziejowe t. V, 124.

³⁾ А. М. Лазаревській. Описаніє Стар. Малороссіи, I, 217. В. А. Мякотинъ, Рус. Бог. 1912, № 9.

що не всіма з тих маєтностей Бороздни володіли й за поляків, — важно лише те, що ці маєтності вважалося в Гетьманщині за власні Бороздни. Проте, завважмо все-ж-таки тут, що Бороздна силувався тоді повернути собі деякі маєтності, що їх він стратив ще по Деулинському перемир'ї, як Чернігівщина з-під влади Москви перейшла під польську владу. Так, у листі королівських комісарів, „засланихъ на ординацію замковъ отъ Москви рекуперованихъ“ р. 1620, поміж маєтностями Бороздни позначено сс. Гарцов, Хоромное й Борозднино та пустош Жеведь; всіх цих маєтностей в королівському привилеї, що його згодом, року 1621, видано Бороздни, не було вже, — вони одійшли, очевидно, до якихось поляків. Знову ми зустрічаємо всі ці чотири маєтності в універсалі Б. Хм-ого Бороздни, і в жадній з них встановити своє володіння Бороздни так і не пощастило ¹⁾).

Зокрема про маєтність Жеведь в Рум'янцівському описові є акт, який свідчить, що село на цій пустоші осадив п. Фащ, і що якусь претенсію на ці ґрунти мав також старий Войцехович, „отець Богдановъ“. Потяг до того села лишився у Войцеховичів і по 1654 році, бо Богданів син Іван здобув собі р. 1673 універсала на це село ²⁾). Лазаревський в розвідці, присвяченій Борозднам, пише, що Бороздна, як видно, не перечив цьому наданню ³⁾), — але це підтверджує тільки, що він і не володів тим селом, тим більш, що й старожили р. 1729 нічого не знали про володіння Бороздни отут ⁴⁾). Проте, р. 1731 генеральний бунчужний Бороздна згадував ще про це село, як родове у Бороздни ⁵⁾), — цю згадку, очевидно, він почерпнув з комісарського акту року 1620.

Поміж іншими Бороздновими маєтностями, позначеними в універсалі Хмельницького, є ще 5 селищ — Заничі, Бахаєвське, Тростянське, Рощининське та Роевське і два острови; це не були населені маєтності й в пізніші часи ми не зустрічаємо їх поміж населеними пунктами в Гетьманщині; не позначено їх поміж маєтностями Бороздни ані в генеральному слідстві, ані в актах розпорядження Бороздни своїми маєтностями, що їх ми знаємо.

Могло-б бути вагання тільки що-до селища Тростянського в Мглинській волості, бо в Стародубському полку були, дарма що в сотні не Мглинській, а Новоміській, села Тростань — Стара й Нова. Але й ці села в володінні Бороздни не були ані перед Хмельниччиною, ані по ній ⁶⁾).

Отже з усіх наданих Лаврентію Бороздни маєтностей здійснив він свої права лише в сс. Горськ, Ключи, Куршоновичі, Ярцев, та в селищі Медведево і пустоші Бутовське, що пізніш обернулись в однойменні села в державі у Бороздни.

¹⁾ Обзор. Рум. Описи. 740, 744. А. Лазаревскій. Оп. Ст. Мал. I, 154, 155, 436.

²⁾ Там-же, 90, 91.

³⁾ Киевская Старина, 1888 р. № 7, стор. 383.

⁴⁾ Ген. Слѣдствіе Черниг. полка, стор. 67.

⁵⁾ Там-же, стор. 553.

⁶⁾ А. Лазаревскій. Опис. Стар. Малор., I, 218, 420.

Нарешті, останній приклад того, що перші універсали Хмельницького, де він надавав маєтності шляхті, лишались часто тільки шматком паперу в руках своїх адресатів,—і приклад тим цікавіший, що він стосується до шляхтянки Катерини Грязної, що про її кріпосні документи було сказано ту саму крилату фразу, що вони „козацькою шаблею єсть скасовані“.

Б. Хмельницький видав Грязній універсала на село Слабин, Янівку, Лукашівку, Стефанівку, Сулічівку й Пересяжжя. А от що свідчать сказки старожилів:

Слабин і Лукашівка були по вигнанні ляхів з України в володінні сотників полкових і слабинських ¹⁾).

Про володіння Грязної в с. Пересяжжі сказка старожилів, правда, нічого не згадує, але вона не дає взагалі певних фактів,—у всякому разі від 1695 р. починається документальна історія цього села, і в ній теж нічого немає про Грязну ²⁾).

С. Сулічівка, „по сказки старожилів, якъ оны упоминають, лѣтъ отъ 60 было во владѣніи сотника Бѣлоуского Павла Товстолѣса“ ³⁾); тільки двома селами з згаданих в універсалі шістьох — Ладинкою й Янівкою — Катерина Грязна якийсь час володіла ⁴⁾).

Щоб схарактеризувати краще труднощі, з якими доходила своїх маєтностей навіть та шляхта, що до її інтересів Б. Хмельницький „приклоняв ухо“, згадаймо ще тут, що Грязний, окрім отих шістьох маєтностей, володів за поляків іще шістьма: Ушня, Воловичка, Дуброва, Шестовиця, Здвиж і Скоренець ⁵⁾). На перші три з них його вдова видала навіть уступочний запис своєму зятеві Мазапеті, минаючи двох своїх синів, щоб, як гадає Лазаревський, задержати ці маєтності, через Мазапету, офіцера Московської залози, в своїй родині; але й це не пособило їй, — жадна з тих шістьох маєтностей не задержалась ані в Грязної, ані в її наступників.

Отже, передивившись усі надання од Б. Хм-ого шляхті їхніх колишніх маєтностей, ми бачимо, що за малим не половина цих наданнів лишилась тільки на папері й в життя переведено її не було.

Не роблячи з цього значніших висновків, ми проте можемо відповідно зменшити число маєтностей, що залишилися по Хмельниччині в руках їхніх попередніх власників-шляхти, проти того списку їх, що його подає в своїх „Очеркахъ“ Мякотін. Це зменшує також відповідно, якщо не якісний вплив шляхетського землеволодіння на вироблення форм і порядків державського землеволодіння в Гетьманщині взагалі, — про це мова буде далі, — то, в усякому разі, кількісний вплив його.

Цей кількісний вплив доведеться ще трохи зменшити, бо Мякотін зараховує до шляхетських маєтностей в Гетьманщині сс. Полуляхову-

¹⁾ Ген. слѣд. Черниг. полка, 3 і 11.

²⁾ Генер. слѣдствіе Нѣжинскаго полка, стор. 203.

³⁾ Ген. сл. Черниг. пол., 39.

⁴⁾ Там-же 6 і 14.

⁵⁾ Jabłowski. Zadniepze.

Буду й Бурівку, а вони шляхетськими, очевидно, не були. На ці маєтності універсалів шляхті не було, і зарахування їх до шляхетських ґрунтується тільки на сказках старожильських, але сказки підстави для цього не дають.

Найясніше це для Полуляхової-Буди. Мякотін думає, ще це село залишилось у шляхтича Полуляха; тимчасом в сказці сторожилів ми читаємо ось що: „Деревнею Полуляховою-Будою, за владѣнія полского, владѣль шляхтичъ Титъ Полуляхъ и отъ его имени названа Полуляхова Буда, а по вибитю ляховъ з Малой России найдовалася оная Буда въ вѣдомствѣ полковниковъ стародубскихъ“¹⁾. Отже, очевидно, Мякотін просто не йме віри сказці на тій підставі, що з Полуляха був полковий Стародубський сотник; але коли? — року 1650, ще підчас боротьби з Польщею; як довго він був за сотника, не відомо, проте р. 1654 ми на цьому урядові знаходимо вже Гаврилу Єремеева²⁾. Тимто як-би-б оця догадка Мякотінова була й справедлива, то для порядків шляхетського землеволодіння в Гетьманщині землеволодіння Полуляха в 1650 році жадного значіння не може мати.

Далі с. Бурівка. Про його Мякотін, посилаючись на ген. сл., пише: „Селами Голубичами й Бурівкою володів ,по наследству отъ польской шляхты‘ якийсь Сташевський, а потім зять його Лежинський“³⁾. Але сказка сторожилів в генеральному слідстві нічого не згадує про наслідство од польської шляхти. Мабуть цю фразу Мякотін узяв з сказки про иншу маєтність Сташевського с. Буянки, де справді це сказано⁴⁾. Про с. Бурівку старожили, навпаки, сказали, що до Сташевського й Лежинського, „какова они чина были и почему тѣмъ селомъ владѣли, того не знаютъ“, а про с. Голубичі сказали тільки, що за гетьмана Поповича це село було за Сташевським та за Лежинським, козаками значковими⁵⁾. Отже Мякотін титул володіння Сташевського селом Буянками поширив просто й на с. Голубичі та Бурівку, будуючи висновки на старожильській сказці, причому він тлумачить її навіть „распространительно“. Що правда, сказки старожилів в ген. слідстві мають в історичній літературі репутацію визначної точности. Мякотін в іншому місці⁶⁾ пише: „Сверья занесенные в следствие ,сказки‘ старожилов, излагающие историю отдельных сел, с документами, — там, где такая сверка возможна, приходится правда, иногда вскрывать в этих сказках мелкие погрешности и неточности, но число подобных случаев очень невелико, что бы не сказать ничтожно. Вообще же показания старожилов, сообщавших факты лишь за

¹⁾ Генер. слѣдствие Старод. полка (рукопис Української Всенародньої (Національної) бібліотеки у Києві), арк. 25.

²⁾ А. Лазаревскій. Опис. Стар. Малор. I, 138

³⁾ Русское Бог. 1912 р. № 9, стор. 111.

⁴⁾ Генер. сл. Черниг. пол., стор. 24.

⁵⁾ Там-же, стор. 22, 93.

⁶⁾ В рецензії на книгу А. Лазаревського „Описание Старой Малороссіи“ т. II, стор. 68.

тот промежуток времени, „як их память осягнет“, дают чрезвычайно точные сведения“...

Проте, при всій високій вартості цього джерела, не можна поклатися на свідчення старожилів про титули володіння маєтностями в їхніх державців: не тільки в шляхти, а взагалі в Гетьманщині маєтностями, по смерті державців, володіли сини, удова чи зять, але це робилося не в спадщинному порядку, а новим наданням; це було не спадщинне право, а практика надань маєтностей. Для старожилів тут було дуже легко помилитись, вбачаючи спадщинне право там, де було окреме надання найближчому родичеві.

Через це тим менше можна так легко поширювати титул володіння однією маєтністю на інші,—с. Буянками Сташевський міг володіти й спадщинним правом, а в сс. Бурівці та Голубичах це могло бути звичайне надання, то-що; адже-ж дістали Бороздни, Рубці, Кохановський, окрім своїх спадкових маєтностей, ще й інші та ще й чимало. Спеціально щодо с. Голубичів ці міркування підтверджують і документи генерального слідства: Стефан Сташевський, очевидно, просто захопив ґрунт у с. Голубичах, бо року 1672 цей ґрунт одсуджено від нього на користь Івана Уласовича, якому він належав за правом його жінки, якоїсь Уляни Дешковни ¹⁾. На цей ґрунт і на людей, що осіли там, Іван Уласович та його спадкоємці дістали не одне підтвердження, і нарешті, р. 1710 універсал уже просто на с. Голубичі—шлях звичайний, можна сказати, битий.

С. Голубичі оселено, очевидно, на ґрунтах, на які у любецької шляхти Пероцьких, Даничів і Репчичів були привилеї з рр. 1571, 1595 і 1636 ²⁾,—про це можна догадуватись ось з яких міркувань: 1) Оті привилеї в Рум'янцівському опису подано поміж актами на с. Голубичі; 2) Богдан Пероцький передав Петрові Стефановичеві, своєму зятеві, ґрунт в с. Голубичах ³⁾; 3) ґрунт, за який Іван Уласович судився, як згадано вгорі, р. 1672 з Сташевським, був ґрунт „Лашука Пероцького“ ⁴⁾. Отже ми маємо в Голубичах для перших часів по Хмельниччині землеволодіння Пероцьких; частина цього землеволодіння, як ми були бачили, перейшла до Уласовича, а друга до Стефановича; р. 1728 ми знаходимо тут іще 5 чоловіка тяглих у Юхима Шаршановського ⁵⁾, унука Северина Данича, теж шляхтича ⁶⁾. Для спадщинного землеволодіння Сташевського місця, очевидно, не лишається; тим-то догадку Мякотіна, що Сташевський мав тут спадщинну маєтність та ще ціле село, нічим, здається, не можна підтвердити. Але якесь відношення до Пероцьких Сташевський проте все-ж-таки мав, бо сліди цього знаходимо й в с. Буянках. Як ми були бачили, це село належало Пероцьким, було продане од них Колчицькому, що запо-

1) Ген. сл. Черн. полк. 290—291.

2) Обоз. Рум. Описи, 64, 66.

3) Ген. сл. Черниг. п. 339.

4) Там-же, стор. 290.

5) Обоз. Рум. Описи, 68.

6) Там-же, стор. 64—66.

вів його Єлецькому монастиреві, причому, випросив собі на це село універсала й Бакуринський; а тимчасом володів їм начеб-то, як кажуть старожили, „по наслідству отъ польской шляхты“ той-таки Сташевський.

З усього сказаного тут не думаю, щоб було помилкою зробити три висновки: 1) що до свідчень старожилів про титули державського землеволодіння треба ставитись особливо обережно; 2) що землеволодіння Сташевського в Буянках, Бурівці й Голубичах навряд щоб було спадщинним од польської шляхти; нарешті, 3) що польська шляхта перенесла з собою в Гетьманщину в непорушному стані давні методи здобування собі маєтностей, де неправдиві свідчення були побутове з'явище.

Була в Гетьманщині ще одна група державців, що їх досі зараховувано до шляхетсько-державського землеволодіння; тимчасом такого характеру вона не мала. Це є випадки, де бракує ознаки шляхетности державців.

Тут найперше згадаймо за Случанівського. Мякотін уважає його за шляхтича. Але в Рум'янцівському опису, на який він посилається, Случанівського названо „товаришем козацької корогви“. Козацькі корогви,—це було городове козацтво. Як воно було впорядковане, про це довідуємось між иншим з королівських привилеїв з р. 1625, що їх дано козакам стародубським, малінським і трубчевським¹⁾. За службу одним конем давалося тут 4 волоки, з правом диспонувати тими ґрунтами за згодою старости, з обов'язком служити під старостою, але тільки військово й бути під його присудом. На чолі такої військової одиниці, що мала свою корогву, стояв поручник козацької корогви. Отже з сказаного ніде не впливає, що товариша козацької корогви можна без дальших доказів уважати за шляхтича, дарма що шляхта й служила в отих корогвах²⁾. Земля, наділена цим козакам, вільно переходила з рук у руки, причому продавалося не тільки всю землю зо службою, але й частки її, пів-коня, то-що³⁾.

Отже ні звідки не видно, що з Случанівських були шляхтичі, а до того ще й землеволодіння їх державське стало в пізнішу добу,—принаймні, р. 1723 хутора Шкрябинського, як маєтності, ще не було, бо в ревізській книзі 1723 р. його немає; знаходимо його тільки в Рум. опису, і треба думати, що державцями Случанівські стали відтоді, як один з них, Опанас, став, за гетьманування Розумовського, сотник полкової Стародубської сотні⁴⁾.

¹⁾ Литовская Метрика Кн. Зап. Литовскихъ № 101; ст. 215—217, 219—220, 237—240. Виписки передав мені директор київського центрального архіву давніх актів В. О. Романовський, за що висловлюю йому тут щире подяку. Один з цих привилеїв подаємо в додатку до цього дослідю. Інші нічим від цього не різняться: написано їх за одним шаблоном.

²⁾ Обоз. Рум. Описи, 613.

³⁾ Обоз. Рум. Описи, стор. 613.

⁴⁾ А. Лазаревскій. Опис. Стар. Мал. I, 142.

Далі, здається, помилкою такого самого роду було зарахування Зінченків до шляхти, але про це скажемо далі.

Ніяких, властиво, підстав нема й для зарахування до шляхти Оліфера Радченка.

Вище ми спинилися були на поправках, що їх треба зробити в спискові шляхетських маєтностей у бік зменшення цього списку. Зробимо далі поправки противного змісту, бо деякі шляхетські маєтності досі пропускалися (в Мякотіна їх немає).

1) В Ніженському полку про село Переяслівку в ген. сл. читаємо: „Як старожили упомнятъ, было во владѣннїи нѣякогось шляхтича полскаго Гуляницкаго, которій шляхтич, за гетманства Виговскаго, в Нѣжинѣ поставленъ былъ полковникомъ. А по умертвіи означеннаго Гуляницкаго владѣль онимъ селомъ полковникъ Васюта“¹⁾.

І справді, Григорій Гуляницький, за Лазаревським, полковникував у Ніжені рр. 1656—9. Що це була православна шляхетська родина, знаходимо звістку в списку шляхти руських воєводств р. 1569, де записано 25 Гуляницьких²⁾.

2) В Чернігівському полку Виговський видав панові Іванові Стецькому листа „на уживаня маєтности названого села Мільковщизни и поля, до того жъ села належачого Смолягова, такъ же и озера прозиваемого Святого... яко его власнихъ грунтахъ“³⁾... Села Мільковщизни в Гетьманщині ми не знаємо, але така шляхетська околиця могла бути, бо в люстраціях рр. 1616, 1622 і 1636 ми зустрічаємо в Любецькому старостві землеволодіння бояр-шляхти Мількевичів⁴⁾. Була й родина така шляхетська православна—Стецьких⁵⁾. Стефан Стецький на початках XVII-го віку був підстароста Любецький⁶⁾. Виговський надав Стецькому, оскільки можна судити з тексту універсала, не село, а ґрунти. В усякому разі, володів він тільки ґрунтами й продав їх Чернігівському війтові Стефану Отроховичу, а той осадив там с. Смолегівку в Любецькій сотні й передав його у віно своєму зятеві Максимовичеві; за ним цю маєтність було затверджено й вона лишилась в його роді⁷⁾.

3) Р. 1665 (?) Київський воєвода Шереметьєв видав „выѣхавшему изъ Польши ради православія и службы въ Малороссїи шляхтичу Казимиру Шемшуковскому, по его челобитію и по предъявленному... отъ польскаго короля Яна Казимира привилею, 1642 г. ему данному, на слободку его Глухоярую съ подданными его людьми“⁸⁾... Не відомо тільки, чи було здійснено це надання, бо р. 1730 й самої слобідки цієї не було вже.

¹⁾ Ген. слѣд. Нѣжинскаго полка, стор. 10.

²⁾ Арх. Юго-Зап. Россїи ч. IV, т. I, стор. XLVIII.

³⁾ Генер. слѣд. Черниг. полка, стор. 480.

⁴⁾ Źródła dziejowe, т. V.

⁵⁾ Арх. Юго-Зап. Россїи ч. IV т. I, стор. 111.

⁶⁾ Милорадовичъ. Любечъ, стор. 105.

⁷⁾ Ген. слѣд. Черниг. полка, стор. 480—482.

⁸⁾ А. Лазаревскій. Опис Стар. Мал. II, 420.

IV.

Цим закінчується перегляд шляхетських маєтностей, що його зроблено, щоб визначити певними й ясними межами той об'єкт, який має формальну прикмету — залишення маєтності в руках попереднього власника — шляхтича (власника правдивого чи тільки гаданого). Ми бачили, що з того, що досі вважалося було за шляхетські маєтності, доводиться виключити чимало, бо ці випадки землеволодіння не одзначені тією формальною прикметою, про яку згадано вище.

Але цього мало. Адже мова мовиться про форми й порядки не всякого землеволодіння шляхти в Гетьманщині, а тільки державського землеволодіння населеними маєтностями. Володіння козаків ґрунтами мало остільки одмінні од державського землеволодіння форми й порядки, що, певна річ, нікому не спаде на думку змішувати їх свідомо. Проте, можна іноді просто помилитись що-до характеру землеволодіння, тоб-то знаходити підданих там, де їх не було, а були звичайні козацькі ґрунти в руках колишньої шляхти, що перейшла на службу в військо козацьке. Здається, дещо з такого роду помилок можна знайти й в Мякотіна. Що Мякотін був добре свідомий державського характеру того шляхетського землеволодіння, порядки якого він малював, про це ми маємо виразні-сіньке свідчення од його самого, — він підкреслює, що мова мовиться не за маєтності просто, а за ті поселення, де селяни залишилися в становищі підданих під шляхтою¹⁾.

І справді, населені маєтності в руках державців надто різняться од козацьких ґрунтів і з соціально-економічного й з формально-юридичного боку, щоб їх можна було змішувати. Володіння підданими дає державці змогу оброблювати великі ґрунти й тому дає йому економічну силу; враз встановлюються й певні силувані стосунки особистого характеру між державцем та підданим. З формально-юридичного боку, щоб встановити державське володіння населеною маєтністю, треба було мати надання од авторитетної влади, бо територією й народом розпоряджались ті, що промовляли ім'ям „войска запорожского“, тоб-то військова влада.

Як ставилася українська адміністрація до шляхетських маєтностей наприкінці XVII віку, це дуже добре малює лист полковника Чернігівського Якова Лизогуба з р. 1690.

„Поневажъ якъ война першая наступила и освободивши съ подданства лядского войско запорожское отчину свою, увесь малороссійскій край, волне и свободне помежи тими и на тихъ шляхецкихъ кгрунтахъ поосѣдали селами войсковіе и посполитіе люде, а оніи тии-ж шляхецкіе кгрунта запустѣліи zostали, которіе имъ тутъ у Сѣверщинѣ лежачіе. Пресвѣтлѣйшіе и Державнѣйшіе Великіе Государи наши православно-россійскіе, обнявши въ свою державу Украину черезъ мирніе договори, сумою своею монаршою королеви полскому и Речи Посполитой оплачували, и годніи особи, заслугуючіеся у войску запорожскомъ, за

¹⁾ Русское Богатство 1915 р., стор. 173.

универсалами рейментарскими, одержали тие-ж ку пожитковѣ своему кгрунта, теди на чемъ хто оседѣлъ зъ шляхти и всякихъ людей по селахъ, описаннихъ прошлыми часи и теперъ сколко собою розробленихъ своихъ уживае и держить грунтовъ, а больше распахати и разработати самъ не може, аби тимъ ся контентовали, и тые за власность свою мѣли, а що над-то иншими хто розробили и еще не розробленихъ и запустѣлихъ мѣло би бути вѣ тѣ околичности кгрунтовъ, за отчискіе собѣ имъ шляхта звикла ославлювати, и давнимъ шляхецкимъ правомъ граничити, присвоювати и не допускають сполмешканцомъ своимъ розробляти и поседати, то цале касую и овшемъ, же би ровне и спокійне зъ шляхтою и всякіе люди, якихъ хто може, кождіе селяне вѣ своемъ ограниченію лежачіе пустуючіе кгрунта посѣдали, розробляли и ку пожитковѣ своему, безъ жаднихъ заводовъ и турбацій, приводили, теперъ и на потомніе часи, подъ винами и карою срокгою утврждаю¹⁾.

В цьому універсалі зачеплено трохи не всі головні питання землеволодіння Гетьманщини: гуртове знесення давніх державських прав шляхти на маєтності (чому не перечило привертання маєтностей на інших підставах окремим представникам цієї шляхти); вільна займанщина на запустілих ґрунтах кожному (не вилучаючи й шляхти), — скільки хто міг обробити своїми силами; надання „шляхецкихъ ґрунтовъ“ тоб-то маєтностей „годнимъ особамъ, заслугуючимся в войску запорожскому“ (певна річ, знову-таки не вилучаючи й шляхти, що підходила під цю категорію); нарешті, одкинення „под винами и карою срокгою“ шляхетських домагань на давні свої маєтності иншим, окрім двох визначених, шляхом.

Річ певна, до цитованого універсалу Якова Лизогуба слід підходити з історичною критикою, так, як і до кожного історичного документу. Можна, наприклад, згадати про те, що Яків Лизогуб сам був заінтересований в питаннях, на які він озвався своїм універсалом. Так, універсал звертається до „всѣхъ, хто би потребенъ билъ того вѣдати... а особливе... до постовбицкихъ, слободскихъ, голубицкихъ, гонопаловскихъ (?), даницкихъ, гусинскихъ войсковихъ и посполитихъ людей“, а з генерального слідства чернігівського полку ми довідуємось, що Яків Лизогуб в трьох з тих сіл — Голубичах, Гусинці й Даничах — сам був заінтересований²⁾. Тим-то можна думати, що „частихъ доукъ и уприкренія черезъ заводи неуспокоенія о кгрунтахъ на кт. описанніи сидять села“, він зазнавав не тільки „за уряду свого“, але й по-за урядом. Проте, це не позбавляє універсал своєї ваги, ось з яких міркувань: 1) Універсал не суперечить усьому, що ми знаємо з інших джерел про землеволодіння в Гетьманщині. 2) Згадано тут не тільки про Лизогубові села, але й про інші. 3) Універсал видано „за сполною обрадою съ полковой старшиной и значнимъ войсковимъ товариствомъ“. 4) В такому самому становищі, як Лизогуб, була всенька старшина, — всі вони сиділи

¹⁾ Київск. Старица 1885, № 3, 541—2.

²⁾ Ген. сл. Черн. п. стор. 18, 21, 22.

на шляхетських маєтностях і нікому з них не спадало на думку, „наклоняти ухо“ до шляхетських домагань на давні свої маєтності, як це робив охоче один Б. Хмельницький.

Перші часи по повстанні могло ще здаватись, що „пустих“ маєтностей залишилась така сила, що всім стане. Тим-же з епохи Б. Хмельницького, за два роки 1656—7, до нас дійшло 10 універсалів шляхті (Борозднам, Рубцям, Воронам, Фаям, Бакуринському, Радченкові, Носачевичу, Ярмултовському, Грязній, Любецькій шляхті; окрім того, є згадка про універсал Кохановському). Вже найближчі по Б. Хмельницькому гетьмани не спочували цьому широкому роздаванню універсалів шляхті: од Виговського маємо одне тільки нове надання—Стецькому. Ю. Хмельницького одне—Болдаковському, Дорошенка—два: Борковському й Ясликовському; на перші-ж гетьманування, але невідомо, на яке саме, припадає й надання Смолевицьким. Отже бачимо, що козацька старшина дуже швидко дійшла свідомости своїх інтересів і почула в давньому шляхетсько-державському землеволодінні конкуренцію собі й своєму землеволодінню ¹⁾.

Отже, я думаю, ми не помилились, назвавши цей універсал одним з найважливіших документів в історії землеволодіння Гетьманщини взагалі, а шляхетського зокрема. Для останнього він має особливе значіння ще й тому, що стосується до Чернігівського полку, де лишилось і по повстанні чимало шляхти й де лежала Любецька сотня, що вважається в Гетьманщині за країну дрібного шляхетсько-державського землеволодіння. Має цей універсал значіння й спеціально для того питання, що ми допіру поставили тут—про різницю поміж шляхетсько-державським володінням населеними маєтностями та шляхетським-же володінням ґрунтами без підданих; він показує той шлях, яким перше землеволодіння державське, зменшившись серед повстання, переходило на друге, звичайне козацьке, або яке инше володіння ґрунтами.

Згадаймо ще тут, що був один момент, що зближав подекуди ці дві категорії землеволодіння соціально-економічно, лишаючи різницю формально-юридичну. Це є підсусідство. Козак, що осадив на своєму ґрунті підсусідка, ставав вже подекуди за державцю, в соціально-економічному розумінні цього слова, але це були стосунки тільки договорного характеру, поки давність або перша „військова ласка“ гетьмана чи полковника не перетворювала їх на звичайне підданство. Це була переходова форма, яких повсюди не бракує; її перехідний характер найкраще виявляють випадки, коли вона, нарешті, приводила таки до підданства,

¹⁾ На думку Слабченка, козацька старшина вже р. 1669 скося поглядала й на купівлю земель в Гетьманщині московськими людьми. (История хозяйства Украины от Хмельн. до мир. войны т. I). На довід того, що вже тоді в Гетьманщині відчувалося земельну тісноту, він посилається на те, що „вже в 1669 р. українські представники в Москві добивалися того, щоб московські люди не купували на Україні земель“ й здається на А. Ю. и З. Р. VIII, 39 та на § 15 договорних статтів за Многогрішного. Проте, зроблені зсилки не підтверджують цього.

як от наприкл., універсал Мазепи р. 1690 Болдаковській, де він дозволяє їй „отъ тихъ подсуєдковъ (що осіли на її ґрунті) послушенство... одбирати“¹⁾).

Одне з найголовніших питань, які ми ставимо в цій розвідці, це є питання про право шляхти розпоряджатись, „диспонувати“, як тоді казали, своїми давніми маєтностями. Таке саме право у козацтва на їх ґрунті в Гетьманщині ніколи не зустрічало перешкоди. Козаки мали повну власність на свої ґрунті.

Отже, щоб одповісти на це питання, що-до шляхетського землеволодіння, нам треба перше очистити наш об'єкт од усяких сторонніх примішок, бо всякий випадок повної власности шляхтича на свій ґрунт типу рядового козацького не буде доводом права власности шляхти в Гетьманщині на свої давні населені маєтності. Оцю саму роботу — одсіювання неналежних до шляхетсько-державського землеволодіння явищ — ми повинні тепер зробити.

V.

Тут ми наблизились до землеволодіння Любецької шляхти.

Найтипівіша й найбільша група, на якій ми маємо тут спинитись, це шляхта Любецької сотні Чернігівського полку. Любецька сотня давно вже має репутацію країни дрібного шляхетського землеволодіння. У відомому універсалі Б. Хмельницького ми читаємо: „Видячи прихильнихъ и зичливихъ щире войску запорожскому всю шляхту повѣту любецкого, а меновите людей значнихъ Саву Унучку, сотника Любецкого, Артема Красковского изъ всею шляхтою тамошнею, которие, отъ початку войны щире служачи у войску запорожскомъ, въ каждихъ потребахъ добре ставають и за вѣру православную бьются, которихъ ми, заховуючи при добрахъ власнихъ отчистихъ яко въ привилеи отъ королей здавна наданомъ, мають, сурово приказуемъ, жеби жаденъ такъ зъ старшини и черни и посполитихъ людей въ добрахъ ихъ отчистихъ найменшой кривди, меновите поляхъ, сеножатехъ озерахъ, рудняхъ и бортехъ и иныхъ пожиткахъ чинить не важился“...²⁾

В підтверждательному універсалі Ю. Хмельницького названо ще одного шляхтича Любецького — Івана Лишука, а в універсалі Многогрішного р. 1670 позначено окрім Унучка і Красковського, ще сімох: Івана Скугаря, Олексу Кривопису, Ничипора Богуша, Семена Селицького, Артема Жлобу, Прокопа Величковського і Василя Демидовича³⁾. До тих 11 прізвищ шляхти в Любецькій сотні можна додати ще 12, які пишуться по 1654 р. „земьянами“.

Сами собою тексти універсалів, які ми маємо в Генер. слідстві Черніг. полку і які подано в „Очеркахъ социальной истории Малороссии“,

¹⁾ Ген. сл. Черниг. полка, стор. 400.

²⁾ Ibid., стор. 475.

³⁾ Русскія Записки 1915, № 9, стор. 109.

не дають підстави думати, що це були маєтності з підданими. — Це могли бути й охоронні листи на ґрунти, щоб уберегти їх од захоплення за тих неспокійних часів. Проте, Мякотін вважає за можливе писати „про родові гнізда цієї шляхти, що з них не зігнало її навіть повстання Хмельницького“¹⁾. Од іншого шляхетсько-державського землеволодіння в Гетьманщині цю шляхту одділяє, на його думку, тільки дрібний характер її. Цей дрібний характер призвів навіть до того, що декотрі з цієї шляхти не тільки не вдержались поміж державцями, ба навіть опинились сами між підданими, як-от Семаки, Скугарі²⁾. Проте Мякотін за типове для Любецької шляхти вважає не Семаків і Скугарів, а Артема Жлобу, що р. 1691 дістав од Черніг. пол-ка Якова Лизогуба універсала на три частки ґрунту в с. Шибиринівці — „а на тихъ часткахъ сидять девять человекъ мужиковъ“³⁾, — бодай дрібний, а проте все-ж-таки державця. Мякотін не подає інших випадків володіння дрібною любецької шляхти підданими; єдине володіння Артема Жлоби має дату пізнішу — 1691 рік, — отже не знати, були це давні піддані, чи недавно осаджені люди. Останнє більш скидається на правду, бо й посилки на давні права немає тут, і самий спосіб вислову свідчить за те.

У всякому разі одного цього випадку для більш, як 20 землян, що їх сліди ми можемо знайти в Любецькій сотні по 1654 р., надто мало для будь-яких висновків в той чи інший бік.

Шукаючи ми інших матеріалів, щоб вирішити це питання, не можемо обминути матеріалів, що стосуються до становища цієї шляхти перед повстанням Хмельницького. Річ відома, становище шляхти в Польщі не було одноманітне. Була там повноправна шляхта, що володіла своїми маєтностями *iure haereditario*, на праві повної й безумовної власности, й була визволена від усіх податків, робіт й повинностей, окрім деяких більш-менш точно визначених, що їх перелічувати тут не будемо⁴⁾. Ця шляхта була вийнята з-під присуду старостів-державців і знаходилась під присудом земським і гродським.

Поруч неї в українських землях Корони була ще шляхта — бояри, шляхта неповноправна, або околична. Становище її досліджено в акад. М. С. Грушевського для Барської шляхти і у проф. В. Б. Антоновича для Овруцької шляхти⁵⁾. Найбільше для нас має значіння останній дослід, бо його присвячено сусідньому з Любечем староству, що належало, як і Любеч, до Київського воеводства.

Соціально-економічна ознака Овруцької шляхти є дрібний характер її землеволодіння, — як каже Антонович, ця шляхта підданими рідко

¹⁾ Русское Богатство 1912 р. № 9, стор. 109.

²⁾ Рус. Бог. 1912. № 10, 77 — 8.

³⁾ Рус. Бог. 1912, № 9, 110.

⁴⁾ М. Грушевскій, Барское староство (Архивъ Ю. З. Р. ч. VII, т. II, стор. 25); Vol. Leg. I, 25.

⁵⁾ Архивъ Ю. З. Р. ч. VIII, т. I-II та Архивъ Ю. З. Р. ч. IV, т. I.

володіла ¹⁾). Про околиці Барської шляхти цього не можна сказати з такою певністю, але й там М. Грушевський характеризує становище шляхетських підданих, як щось середнє між спільником і правдивим підданим ²⁾). Права служебної шляхти на свої маєтності не були повною безумовною власністю. Окрім воєнної служби при старості-державці господарського замку, на цій шляхті часто лежали ще різні інші повинності й роботи. Нарешті, служебна шляхта була під юрисдикцією старости-державці, а не земських і гродських судів.

От найхарактерніші ознаки служебної шляхти. Це була переходова форма між поспільством і повноправною шляхтою; сюди підіймалися тяглі люди, приймаючи на себе повинність боярської служби ³⁾), — і звідти в повноправну шляхту переходили заможніші, дужчі економічно, а тому й соціально, боярські роди. В межах самої служебної шляхти не було одноманітності, — все залежало од соціально-економічної сили й особистої енергії поодиноких представників боярства. Перехід до повноправної шляхти рідко одбувався тут без боротьби, часом навіть збройної, з старостами-державцями, що не хотіли легко зрестись боярських повинностей цієї шляхти й судової влади над нею, вона бо була щільно сполучена з певними прибутками. Тим-то охоронні листи, судові декрети й королівські привилеї не мали тут повної сили, — не вважаючи на них, боротьба Овруцької служебної шляхти з старостами, з мінливим успіхом, тягнеться кілька віків аж до кінця Речі Посполитої.

Переходимо тепер безпосередньо до шляхти Любецької.

Становище цієї шляхти, не в спеціальному досліді, а поміж іншими питаннями зачеплюють М. Грушевський і Яблоновський. М. Грушевський ілюструє становище Любецької шляхти, посилаючись на лист Владислава IV р. 1633 до старости остерського, щоб той не потягав остерських бояр до інших обов'язків, крім воєнної служби й оборони замку, не змушував до сторожі, панщанних робіт і інших тягарів, не відбирав од них ґрунтів, не бив і не саджав до арешту безправно, то-що ⁴⁾). Це є знайомий з дослідю Антоновичевого образ, але, знов таки, не Любецького, а сусіднього з ним Остерського староства. Для приблизної характеристики, яку й дав М. Грушевський, він матеріал, безперечно, дає; вповні-ж поширювати його й на характеристику Любецького боярства було-б помилково: і в Остерському старостві лист цей стосувався тільки до вищої боярської верстви, — була там ще й нижча: „люди служебні шляхетського стану, що посіли певні ґрунти“ ⁵⁾).

Яблоновський вже в люстрації 1616 р. знаходить доказ тому, що до Любецького староства належало більш як 30 „землі й деревні різних державців *cum operibus*, тоб-то з повинністю воєнної служби“, і вважає,

¹⁾ І. с., 2.

²⁾ М. Грушевський, І. с. стор. 133.

³⁾ Див. напр., *Źródła dziejowe*. XXII, 391, 2.

⁴⁾ Історія України-Руси. т. V, стор. 100.

⁵⁾ *Źródła dziejowe* V, 212.

що вони були „под хоругвею й присудом земським і гродським“¹⁾. Іншими словами, Яблоновський вважає, що Любецька шляхта вже року 1616 не була під юрисдикцією Любецького старости й одбувала сама воєнну службу. Погодитись з цими твердженнями не можна, бо цьому суперечать документи.

Про самого тільки Строїловського в люстрації 1616 року сказано, що він володіє *iure haereditario* своєю маєтністю, яку він набув од генерала Київської землі Кувечицького, причому він має повинність воєнної служби, як і інша шляхта Київського воеводства (а не Любецького староства)²⁾. І справді, в пізніших люстраціях королевщин Любецького староства Строїловського ми вже не зустрічаємо.

Що-до іншої Любецької шляхти, якщо не згадано просто про інші боярські повинності, то сказано: „względem czego konnego jednego przeciwko nieprzyjacielowi przy JMP staroście lubeckim albo namiestniku jego wyprowić powinni“.

Що визначає ця фраза?

У листі Сигизмунда III з р. 1598 одному з отієї Любецької шляхти „учтивому Михаилу Михновичу, боярину нашему Любецькому“ на землю Малиновську й пашню Серхову³⁾ повинності Михновичеві описано так: „заховуючи оттоль цѣлей всѣ повинности при томъ замку нашомъ Любецькомъ, которые равно з болшими Боярами тамошними полнити онъ съ потомками своими повинень“. В люстрації 1616 р. є зсилка на цей лист, і саме на підставі його люстратори записали стереотипну фразу: „względem czego...“ і т. д.

Отже бачимо, що тут, найправдоподібніш, р. 1616 не було ще піднесення до повноправного землянства — шляхти. Принаймні, для противного висновку, що висловлює Яблоновський, підстави він не подає⁴⁾.

Пізніша люстрація 1622 року свідчить за те саме. Про Михновича сказано вже тут, що він має, окрім воєнної служби, одбувати й інші боярські повинності; те саме сказано й про більшість іншої Любецької шляхти; а про декого й додано, що вони мають підлягати замковій юрисдикції. Ще акад. М. Грушевський в актах Барського староства спостеріг був, що було-б помилково визначати повинності служебної шляхти з королівських грамот, де одноманітності не було, — в житті повинності визначала місцева практика, звичай, що на них здаються часто й сами грамоти⁵⁾. Таку саму зсилку бачимо в цитованій грамоті Михновичеві; раз-у-раз надibuємо її і в люстраціях. Важно тому встановити одне: численна шляхта, яку ми знаходимо в люстраціях Любецького староства, рр. 1616 і 1622 була ще не повноправна, а служебна боярська.

1) *Źródła dziejowe* V, стор. XV; XXII, стор. 521.

2) *Źródła dziejowe* V, 88 і 93.

3) Милорадовичъ Любечъ с. 103.

4) *Źródła dziejowe* XXII, 391.

5) М. Грушевскій, Архивъ Юго-Зап. Рос. ч. 8, т. II, 106.

Згадаймо тепер, що життя служебної шляхти, коли вона ставала вже трохи заможніша й починала мріяти про те, щоб підвестись вище,— була невпинна й завзята боротьба з старостами. Можна було мати найавтентичніші й найкатегоричніші грамоти „одъ руськихъ князей й польських королей“, як їх мала Овруцька шляхта, можна було почати вже судитись у земському й гродському судах і записувати свої справи в актові книги цих судів,— і проте од здорового штурханця великопанської ноги ясновельможного старости знову втрапити з шляхетського раю до пекла боярських повинностей і під старостинський присуд. Р. 1760 Овруцька шляхта, сидячи тієї хвилі в отакому пеклі, красномовно розповідала всенюку історію своєї боротьби з старостами через два століття¹⁾.

У цій боротьбі першим завданням проте завсіди було здобути собі королівську грамоту, де було-б визволено од боярських повинностей. От і Любецька шляхта скористала зо зміни на королівському престолі р. 1632 по смерті Сигизмунда III, щоб вибороти собі отакі грамоти. Тим-то чимало Любецької шляхти в люстрації 1636 року пишуться вже „шляхетні“, посилаються на грамоти Владислава IV і „odprawują służbę wojenną według dawnej powinności“²⁾. Розшифрувати останню фразу допоможуть нам знову королівські листи: один — Юскевичам - Красовським та Богушам і другий Тарасовичам, — аналогічного змісту. Обидва листи мають дати неправдиві: 1) Лист Юскевичам датовано коронаційним соймом р. 1630, в оригіналі, і р. 1631 — в руському перекладі, тимчасом як коронаційний сойм був р. 1633³⁾. Лист Тарасовичам датовано „року Панского, 1636, панованія королевствъ нашихъ Польского 2, а Шведского 6“ — маємо знов помилку, бо обрано Владислава IV р. 1632. Проте, можна думати, що ці листи не підроблені, — принаймні, на лист Тарасовичам є зсилка й у люстрації р. 1636 з правдивою вже датою—р. 1634. Тим-то, мабуть, у копіях тих листів, що з них користувавсь Милорадович, була просто помилка.

Як-же змінився тепер стан боярства?

В листі Тарасовичам читаємо: „предреченные земляне, яко предки ихъ Намъ, Королеви, и Речи Посполитой, при томъ прислужовали и впредь имѣють однимъ конемъ, до иныхъ жаднихъ повинностей не повинны“. Те самісіньке і в другому листі. Отже маємо виразне визволення од інших повинностей, окрім воєнної служби. З тим було досягнуто перший етап на шляху до шляхетських вольностей. Яка доля випала Любецькій шляхті по тому, в період ще дванадцяти років до повстання Хмельницького, відомостей про це ми не маємо. Проте, з аналогії з Барською і Овруцькою та Остерською околичною шляхтою, можна думати, що дванадцяти років аж надто мало було там, де й за два століття іноді не щастило зреалізувати свої права.

¹⁾ Архивъ Юго-Зап. Рос., ч. 4, т. I, стор. 403.

²⁾ Милорадовичъ, Любечъ с. 106-9.

³⁾ Vol. leg., III, 372.

Подивімось тепер, чим була ця шляхта в соціально-економічному стосункові?

Тут знову-таки не можна погодитись із Яблоновським. „В р. 1616,— читаємо ми в його, — надибуємо ми в любецькому старостві, поміж (17) деревнями замковими, 4 таких, де є „служби“ (очевидно, боярські) з підданими: так, напр., у д. Бивалках 1 служба в 18 підданих, в Бездзяхах так само одна в 39 підданих, в Вялах — 2 служби й 12 підданих, в Новосілці 1 сл. й 6 підданих. Чи то не є вступ до того, щоб здобути собі з часом зем'янсько-шляхетську незалежність, як вже в інших староствах та районах“? ¹⁾ Розгляньмо-ж, що це були за боярські служби з таким числом підданих в отих 4-х селах і чи можна сподіватись зустріти підданих не тільки р. 1616, але й пізніш в тієї Любецької шляхти. Аналіза тексту люстрації 1616 р. виявляє, що в отих 4-х селах під службами не розумілося боярські служби в руках якогось певного державці-боярина, — ось з яких міркувань: 1) Словом „служба“ позначалося не тільки маєтність певного державці, з якої він одбуває воєнну службу одним конем, але й міру землі, хоч і не певну, яка відповідала більш-менш такій воєнній службі: так, в універсалі поборовому з тієї самої доби, з р. 1628, читаємо: „A w W. X. Litew., w Kijowi y na Wołyniu y indziej gdziekolwiek włok mierzonych nie masz, jedno służby, z każdej służby osiadłej po złotomu jednemu“ ²⁾. 2) Що в люстрації отих 4-х сіл слово „служба“ вжито саме в такому розумінні, видно з того, що ці 4 села записано поміж селами, які залишались безпосередньо при замку й виплачували чинші й дані безпосередньо старості; села боярів-державців позначено далі під заголовком: „Wsi dzierżawców i ziemian różnych do starostwa Lubckiego należących“, — і так у всіх люстраціях, всіх староств. 3) Розмір чиншів і даней отих 4-х сіл нічим не odrізняється од решти сіл, що були в безпосередньому користуванні старости; що позначені там чинші й дані йшли повністю до старости, за це свідчить те, що скарбову кварту вираховано загальною сумою од усіх замкових сіл, а не окремо для кожного з тих сіл, як у селах шляхти, при кінці тієї самої люстрації; з шляхетських сіл давалося або кварту, або воєнну службу, а тут виходило-б, що давано й те, й друге.

Отже, безперечно, оті 4 села підчас люстрації 1616 р. не були ні в чийй державі; при замку вони залишались і р. 1636. Могло тільки бути, що на тих ґрунтах колись була боярська служба, але чи з підданими, чи без них, а піддані осіли вже по тому, як її було прилучено просто до староства, сказати не можна. Такі зміни бували, на що маємо приклад і в люстрації 1616 р. ³⁾.

Переходимо до питання, чи маєтності Любецької служебної шляхти були з підданими, чи це були типові шляхетські околиці з сябринним

¹⁾ Źródła dziejowe, XXV, 39.

²⁾ Vol. leg. III, 282.

³⁾ Źródła dziejowe, V, 88 — Służba w Lesiczach.

землеволодінням (яке тут само собою випливало з спільного одбування військової служби одним конем), з численним складом родини і, як норма, без підданих.

Про відсутність підданих, усупереч знов-таки Яблоновському, свідчать отакі факти: 1) В індивідуальному шляхетському землеволодінні позначалося завсіди поймаєнню державцю, одного або кількох. А тут ми маємо найчастіш безіменні позначення: Мілковичі, Юскевичі, Карповичі, Антоновичі, Злоби, Жуки, Любченки й т. д. 2) В універсалі поборовому, ухваленому р. 1628 на соймі вальному коронному Варшавському, встановлюється побір з усіх без вийнятку кметів по 15 грошів з кожного „łanu, zrzebia, śladu, włoki“¹⁾. В „тарифах“ Київського воєводства 1631 р.²⁾ і 1628³⁾ є поймаєнні списки платників подимного побору. І от, з Любецької відомої нам з люстрації шляхти зустрічаємо тут тільки Розсудовських і Пєроцьких⁴⁾. Маємо й певніше свідчення, що в тих боярів — шляхти за тих часів кметів не було: в тарифі 1628 позначено: „Bojarowie JKМ Lubecsy koni 28“, а в тарифі 1631 р. — „Bojarowie Lubecsy Króla jego mości, s koni dwudziestu ośmi po złotych sześć,—summa za sześć poborów złotych sto sześćdziesiąt ośm“. Справка з універсалу покаже нам, що шість золотих за 6 поборів брано за одну службу з числом димів не більше як два. Позначення в тарифі, що побір заплачено за коні, свідчить, що тяглих людей у тих бояр не було, і що вони платили од служби, од коня, бо од побору не була визволена й шляхта, що порала землю сама, „своім плугом“. Отже ясно, що тут р. 1631 не було ще місця для підданих. Навіть найбільші з тамтешньої шляхти — Розсудовські й Пєроцькі р. 1631 мали: Розсудовські в 4 селах 14 огородників і 7 димів, Пєроцькі — 9 огородників. В люстраціях маємо ще землеволодіння з підданими Силича⁵⁾, кн. Лико⁶⁾, Зінковичів-Зажецьких⁷⁾ і Даничів⁸⁾, — це й є все, що можна було знайти в цьому роді, кінчаючи люстрацією 1636 року, в усьому Любецькому старостві, поверхнею 59,77 кв. миль⁹⁾.

Отже бачимо, що Любецька шляхта тільки на початках трицятих років здобула собі королівські листи на визволення од боярських повинностей, завоювавши собі тим формально-юридичне зрівняння з повноправною шляхтою. Бачимо також, що в той час ця шляхта не вийшла ще економічно з того дрібного землеволодіння, масове існування якого передбачали поборові універсали, пишучи про „шляхту, яка підданих не

¹⁾ Vol. leg. III. 281.

²⁾ Архивъ Юго-Зап. Р. ч. VII, т. I. 356—411.

³⁾ Źródła dziejowe XX, 65-88.

⁴⁾ Źródła dziejowe XX, 86; Архивъ Юго-Зап. Россіи ч. VII, т. I, стор. 405-6.

⁵⁾ Źródła dziejowe V. 94, 127, 209.

⁶⁾ Іб., 127, 208.

⁷⁾ Іб., 206.

⁸⁾ Іб., 208.

⁹⁾ Źródła dziejowe XXI, 210.

має, а оре своїм плугом або ратайським“, тоб-то наємним. Під польським режимом Любецькій шляхті довелося прожити потім недовго, півтора десятка років. Чи встигла вона за цей короткий час значно змінити своє економічне становище, певних фактів на це ми не маємо, але сподіватись цього немає абсолютно ніякої підстави. Колонізаційна хвиля йшла в ширші простори, на південь, в „поля“. Самий факт масового залишення Любецької шляхти підчас повстання на місцях, тимчасом, як можлиша шляхта тікала; факт масового переходу до козацького війська,— все це свідчить за те, що Любецька шляхта належала до однієї суспільної верстви з заможнішим козацтвом, що поміж ними та поспільством не було тієї противности економічних інтересів, що підчас повстання вибухла з такою силою й впала на голову державців населених маєтностей.

Отже, закінчуючи дослідження становища Любецької шляхти перед повстанням Богдана Хмельницького, ми, в усякому разі, не помилились, якщо з найпильнішою обережністю будемо ставитись до всяких догадок, без певних фактів, що - до державського характеру землеволодіння Любецької шляхти в Гетьманщині незабаром по 1654 році. З цим зауваженням переходимо од шляхти Любецького староства Київського воеводства до шляхти Любецької сотні Чернігівського полку.

Перший ступінь Любецької шляхти в Гетьманщині був не вниз, а вгору: повстання знесло найвищі верстви шляхетства, од середніх верстов лишилося небагато; не стало кому глушити найнижчу шляхту, околичну.— Історія барської шляхти показала, що повноправна шляхта з погордою дивилась на шляхту околичну, що „своїм плугом орала“, з неохотою позирала на її намагання протиснутись поміж повноправну шляхту й пособляла старостам у їхній боротьбі з околичною шляхтою. Не дивно тому, що Іван Виговський, — родом, мабуть, з Овруцької околичної шляхти, — в новому ладі став за генерального писаря й нарешті за гетьмана, а Павло Тетеря, — родом, мабуть, з Остерської околичної шляхти, — став Переяславський полковник, гетьманський посол у Москві і, нарешті, сам гетьман Запорозький ¹⁾. По повстанні й усенька Любецька шляхта дістала загальне підтвердження прав її на давні маєтності, і про неповноправність її більш не згадувалось.

Але, як побачимо, так було недовго, — в новому ладі відстояти своє впривилейоване становище було важче, ніж у старому: визнана в жалуваній грамоті 1654 року, православна шляхта не потрапила зберегти свою сословну організацію, свою опрічність, розпорошилась і поприставала до однієї з суспільних верстов Гетьманщини. Хто не потрапив до старшини, тому лишалась тільки звична для нього служба, — перше шляхетська, тепер козацька, — з козацтва не закрито було перехід і до підданства.

Щоб перевірити, чи було воно справді так, передивімось усю відому нам тут шляхту, земян чи бояр. Матеріал для цього надруковано деякий

¹⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи ч. 4, т. 1, 49; Źródła dziejowe, V, 212.

у „Любецькому архіві“ гр. Милорадовича, й в його-ж таки книзі „Любеч“ і окрім того виписки з Рум'янцівського опису Любецької сотні, що переховується в Російській Академії Наук, передав мені В. О. Романовський¹⁾; дещо лишилось невикористане ще й у Генер. сл. Чернігівського полку.

Мякотін, як вже сказано, називає в Любецькій сотні таку шляхту: Унучка-Посудевського, Красковського, Антоновича, Злобу, Лишука, Скугара, Кривопишу, Богуша, Селицького, Величковського, Василя Демидовича, Щуковського, Пищиків і Семаків (два останні — Рус. Бог. 1912. № 10, 77). В актах Гетьманщини я зустрів ще такі прізвища з доданням слова „земянин“: 1) Дроздовський²⁾, 2) Кирейченко³⁾, 3) Коробки⁴⁾, 4) Черевяки⁵⁾, 5) Петруші⁶⁾, 6) Пузики — бояри⁷⁾, 7) Легоновичі — в люстрації 1636 р. шляхетні⁸⁾, 8) Мишуки — так само⁹⁾, 9) Стецький¹⁰⁾, Розсудовський¹¹⁾.

Можна здогадуватись, що такої самої шляхти тут було більше як оті 24 роди. Справді, в люстраціях 1616-1622 рр. маємо отакі дрібні землянські роди, що їм відповідають у Гетьманщині однойменні села, — з назвища, очевидно, шляхетські околиці.

- 1) Зем'яни Пушкарі й с. Пушкарі¹²⁾.
- 2) Зем'яни Неданьчинські й с. Неданчини¹³⁾.
- 3) Зем'яни Козли й с. Козли¹⁴⁾.

Взагалі Любецька сотня має ту характеристичну одміну проти інших місцевостей Гетьманщини, що в ній села мають найбільш отакі родові назвища; окрім згаданих вже, тут можна з Генер. сл. Черниг. полку назвати аналогічних ще більш як два десятки, але паралельних шляхетських прізвищ нам не зустрічалося. Для деяких з них можна зустріти й паралельні прізвища, але без додатку „земянин“, як от Брехуни, Бовгуни, Бухани, Осеренки, Петрички, Кухарі, Манки, Кези, то-що. Могло бути, що той додаток „земянин“ просто загубився, бо йому в Гетьманщині ніщо реальне вже не відповідало, а може, це й справді ніколи не були земляни.

1) За це висловлюю йому щире подяку.

2) Любецькій Архивъ гр. Милорадовича. Любецькі акты № 18.

3) Там же № 27.

4) Там же № 35.

5) Рум'янцівський Опис, що зберігається в бібліотеці Російської Академії Наук, т. 6.

6) Там же.

7) Там же.

8) *Źródła dziejowe*, V, 207, а в Генер. слѣд. Черниг. пол. називають себе „бояре“ (стор. 667).

9) *Źródła dziejowe*, V, 92. Генеральное слѣд. Черниг. пол., 672.

10) Милорадовичъ Любечъ, 105 *Źródła dziejowe*, V, 208; Генерал. слѣд. Черниг. полка, 480.

11) *Źródła dziejowe*, V, 208; Генер. слѣд. Черниг. полка, 227.

12) *Źródła dziejowe* V, 95. Генер. сл. Черниг. пол. стор. 49.

13) *Źródła dziejowe*, V, 97. Генерал. сл. Черниг. пол., стор. 50-57.

14) *Źródła dziejowe*, V, 99. Генерал. сл. Черниг. пол. стор. 49.

Яка-ж була доля в Гетьманщині всієї отієї шляхти? — Нагадаймо погляд Мякотінів — це мало бути, дарма що дрібне, а проте все-ж-таки державське землеволодіння населеними маєтностями; як приклад, в „Очерках социальной истории Малороссии“ подано землеволодіння Артема Жлоби, якому р. 1691 Яків Лизогуб підтвердив своїм листом три частки ґрунту в с. Шибириновці — „а на тихъ часткахъ сидять 9 чело-вѣка мужиковъ“.

Виділім з Любецької шляхти в Гетьманщині найбільших — Унучка-Посудевського, Щуковського, Стецького й Розсудовського, — решту огляньмо вкупі.

В Любецькій сотні велику групу населених пунктів у Генеральному слідстві р. 1730 становив Любеч з численними присілками, числом аж трицять ¹⁾. Поміж ними є й шляхетські, а саме: Красковское (в Об. Р. О. — с. Красковские), Пушкарі, Коробки, Черевяки, Пузики, Козли, Пищики, також Скугарі, що їх опісля Полуботок віддав Любецькому монастиреві ²⁾. Про те, що сталося в Гетьманщині з Любецькою шляхтою взагалі, а зокрема з шляхтою, що сиділа навколо Любеча, розповідали р. 1749 Скугарі, жаліючись у генеральний військовий суд ³⁾. „Зъ начала де вступленія Малороссіи зъ польского владѣнія, за гетмана Богдана Хмельницкого, подъ высокославную всероссійского престола державу вся любецкого уѣзда шляхта при прежнихъ вольностяхъ, свободахъ и военной службѣ оставлена... во время же гетмана Мазепы какъ прочую Любецкую шляхту, такъ де и ихъ Скугаровъ онъ, Мазепа, подвернулъ себѣ въ подданство, послѣ жъ того прочимъ владѣльцамъ роздалъ въ подданство, въ томъ числѣ и ихъ, Скугаровъ, умершому полковнику Черниговскому Полуботку отдалъ, а Полуботокъ Антоніевскому монастырю Любецкому“.

Маємо ще й інші підтвердження цього оповідання. В Ген. Сл. Ч. п. записано: „Оное мѣстечко (Любеч), по сказкѣ тамошнихъ старожилонъ, и прописаніе при ономъ мѣстечку села и деревни изъ давнихъ лѣтъ до полку належало; и владѣли онимъ черниговскіе полковники Иванъ Аврамовичъ ⁴⁾, Трофимъ Николаенко, Иванъ Самойловичъ, Тихоній Красная Башта, Демянъ Многогрѣшній, Иванъ Лисенко, Василій Борковскій, Григорій Самойловичъ, Яковъ и Ефимъ Лизогубы; при полковничествѣ же Ефима, гетман измѣнникъ Мазепа онимъ мѣстечкомъ самъ завладѣлъ; а по его измѣнѣ завладѣлъ онимъ мѣстечкомъ черниговскій полковникъ Павелъ Полуботокъ, по показанной жалованной грамотѣ, и нынѣ за дѣтми его, Андреемъ, да Яковомъ, во владѣніи“ ⁵⁾. В цій сказці не тільки підтверджується оповідання Скугарів що-до Любеча з присілками, але наче-б-то встановлюється факт, що чернігівські полковники володіли отими населеними пунктами з 1657 р.

¹⁾ Генер. сл. Черниг. пол. стор. 48.

²⁾ Милорадовичъ. Любечъ, стор. 50.

³⁾ Мякотинъ. Рус. Бог. 1:12 р. № 10, стор. 78.

⁴⁾ В Ген. сл. Черниг. пол. значиться полковником р. 1657, стор. 528.

⁵⁾ Генер. сл., стр. 49.

Але не будьмо брати літерально сказку старожилів і перевірмо її документальними даними. В жалуваній грамоті Павлові Полуботкові р. 1708 на Любеч з присілками й інші маєтності читаємо: „А кто теми помянутими маєтностями по настоящее время владѣлъ, и кому оные преждѣ надлежали, тому онъ, полковникъ черниговскій, подалъ роспись, въ которой написано: местечко Любечъ преже надлежало до черниговского полку, а потомъ оное съ приселками, зъ озери, и съ перевозомъ любецкимъ и лоевскимъ, и со всѣми угоди взялъ себѣ измѣнникъ Мазепа и владѣлъ“¹⁾.

Отже, думаю, на підставі поданого тут матеріялу, можна сказати, не помилившись, що мешканці позначених вище вісьмох шляхетських околиць—Красковські, Пушкарі, Коробки, Черевяки, Пузики, Козли, Пищики, Скугарі, — звичайно, ті, що не були з якихось причин козаки, — потрапили в підданство найпізніше за гетьмана Мазепи. Як-би це були державці населених маєтностей, певна річ, цього-б з ними не сталося, та ще так швидко, — бо володіння підданими давало чималу тоді економічну силу. Шляхта, що козакувала, певне в козацтві й лишилась.

Інші шляхи ліквідації в Гетьманщині шляхетських околиць були такі: „скупля“ ґрунтів, переведення козаків на становище підсусідків, а далі,—особливо у таких впливових людей, як Полуботки,—підданство,—підданство, як не просто силуване, так „добровільне“, але під силою економічних обставин. Факти „скуплі“ можна подати й з згаданих шляхетських околиць Любецької сотні: р. 1714 Іван і Лук'ян Пищики, „земне любецкіє“, продали свій „Пищиковскій“ ґрунт, що на ньому сами живуть, Полуботкові²⁾; того-ж таки 1714 року четверо братів Черевяків, „земян любецких“ продали Полуботкові свій ґрунт „Черевяковскій“, тоб-то „селища с полями“³⁾.

Отакі факти „скуплі“ вже по тому, як маєтність було надано, виявляють процес прибирання до своїх рук козацьких ґрунтів, що залишилися ще на селі. І характерно, що в продажних актах ми знов-таки ніде не зустрічаємо, щоб продавалось щось, окрім ґрунтів з селитьбами, — ніде ані згадки про передачу населеної маєтності — ґрунтів з людьми.

¹⁾ Генер. сл. Черниг. пол. стор. 241.

²⁾ Рус. Бог. 1912, № 10, 77.

³⁾ Рум'янців. опис, що зберегається в Р. А. Н., т. 6. Характерно, між иншим, що тут, очевидно, вжито слово „селище“ не в значінні місця, де колись було село, а як селитьба або хутір. У Яблоновського на цьому ґрунті зросла така помилка: обраховуючи людність України в XVI в., він селища вважає „pustkami niby po siolach“ (Zr. dz. XX, 38). Тимчасом і в польській, давній, принаймні, мові, — sieliszczе, це не завжди є пустка; так, в одному акті читаємо „Z chutoryszczem i sieliszczem ludzi (Zr. dz. XXII, 453). Або „na sieliszczu Murawskim wsi Kaczmarowa, na sieliszczu Holeniszczowie m. Szarhoroda (Zr. dz. XXI, 588). В актах Гетьманщини таких прикладів можна подати чимало (Милорадовичъ, Либечъ, 49, 138, 148). В Рум'янцівському опису, що зберегається в Р. А. Н. т. 6., найхарактерніший текст: Ісайченко продає ґрунт: „бор, поля, роли, доброви, заросли, с'їножати, болота, селище з околицею и садомъ“. В Ген. сл. Ч. п. (стор. 226) читаємо: „на четвертую долю земли Мишуковщины... с селищемъ съ людьми, на ней живущими“. В інших випадках, в аналогічному звязку, замість „селища“, вжито слово „селитьба“.

Візьмим іще кілька безперечних шляхетських околиць, але в державі вже в Лизогубів: Антоновичі, Велички, Семаки ¹⁾. Ці села, за сказкою старожилів, Лизогуби „населили також на скупленнихъ шляхецькихъ и другихъ помѣщицькихъ земляхъ, а не купленими, по жалованнихъ грамотахъ, завладѣли“. В універсалі Скоропадського знаходимо підтвердження скуплі Лизогубової цих ґрунтів ²⁾, а в Мякотіна оповідання про саму техніку діла: „Въ 1723 г. жители с. Семаковъ, въ жалобѣ поданной ими замѣнявшему гетмана ‚администратору‘ рассказывали, что предки ихъ при польскихъ короляхъ ‚общее всѣ шляхта суща служили въ войску‘, а потомъ ‚по испразненіи пановъ польскихъ‘, служили въ сотнѣ любецкой, въ куренѣ Зубашиномъ, на своихъ вѣкуистихъ дѣдизнихъ добрахъ сидѣли и зъ тыхъ добръ войсковую службу отбывали“. Коли-ж в останній чверті XVII в. за чернігівського полковника став Яків Лизогуб (це було не пізніш од 1672 р.), він укупився в їх землі і „едного времени, призвавши до себе всѣхъ Семковцовъ, приказалъ онымъ, абы его тилко двора смотрѣли, а подъ сотнею не служили, и оттолѣ, по малу-малу подбивши подъ власть свою, якъ хотѣлъ, уже зъ ними и поступовалъ, Семаковцами. Первѣе наборы бралъ по шостаку зъ нихъ, а потомъ и по другомъ, а далѣй рокъ отъ року и по гривнѣ. Змершу же Іякову Лизогубу, насталъ синъ его Ефимъ Лизогубъ полк-омъ черн-имъ и сталъ так драти Семаковцовъ, же перше бралъ по золотому, потомъ по другому, а на остатокъ по полтинѣ, кромѣ панщиною немѣрной тяготи бѣду отъ него терпѣли“ ³⁾. В цьому оповіданні звертає увагу легкість, що з нею Лизогуб привернув собі в підданство усіх Семаків, — це свідчить за те, що це не могли бути державці, а були звичайні козаки Зубашина куреня. І проте, р. 1636, за люстрацією, це є „szlachetni Siemakowicze Złobiccy“ ⁴⁾.

Такі самі шляхетні були й згадані вище жителі села Антоновичів, — р. 1730 в підданстві у Лизогуба було їх 44 двори ⁵⁾. Це була друга галузь того самого роду, бо в люстрації р. 1636 їх названо теж не просто Антоновичі, а Злоби-Антоновичі, як і Семаків ⁶⁾. І вони опинились, очевидно, тим самим шляхом у підданстві в Лизогубів.

Що-до Величків, — в універсалі Б. Хмельницького, Величковські, — то їх в підданстві р. 1729 було 36 дворів ⁷⁾, очевидно, це теж було гуртове привернення в підданство.

З найдрібнішої Любецької шляхти маємо ще докладніші відомості про Леонтовичів. Ці Леонтовичі, за люстрацією р. 1636, теж державці ⁸⁾; акт 1638 р. називає їх боярами ⁹⁾. Нащадки одного з них, Григора, про-

¹⁾ Ген. сл. Черн. пол., стор. 51.

²⁾ Ів., 266—7.

³⁾ Рус. Бог., 1912, № 10, 78.

⁴⁾ Źródła dziejowe, V, 202.

⁵⁾ Ген. сл. Черн. п., стор. 51.

⁶⁾ Źródła dziejowe, V, 198.

⁷⁾ Ген. сл. Черн. п., стор. 51, 52, 59.

⁸⁾ Źródła dziejowe, V, 207.

⁹⁾ Ген. сл. Черн. пол., стор. 672.

дали Молявці свої ґрунти в с. Лєвоновках, — про підданих у продажних записах нічого немає ¹⁾). Молявка осадив тут підданих ²⁾) і може привернув в підданство самих Лєвоновичів, — р. 1729 Молявка мав тут 17 дворів ³⁾).

Про інші шляхетські роди Любецької сотні, що їх усіх позначено вгорі, нічого певного не можна сказати через брак фактів. Їх прізвища зустрічаємо в продажних записах на ґрунти, що їх чимало є в Рум'янцівському опису, але ніде згадки про підданих ми не знаходимо.

Тому лишається нам спеціально згадати про значніших тільки державців, що їх знаходимо на території Любецької сотні, — про тих, що й за поляків ще належали до категорії не „бояри-зем'яни“, а „зем'яни-шляхта“. З них найбільші, мабуть, були Розсудовські. Яблонівський зараховує їхнє землеволодіння, з родовим гніздом у с. Розсудові, до середнього ⁴⁾). Розсудов зустрічаємо й у Гетьманщині: універсал 1681 р. про маєтність, закріплює за Левонтиєм Полуботком ⁵⁾) „маєтність прежде сего Александра Розсудовского бывшую, съ землями Розсудовскими“. До Полуботків Розсудов перейшов, як довідуємось з цього універсалу, ще раніш, але коли й яким шляхом, невідомо. Старожили казали, що Розсудовські землі купив Левонтий Полуботок і поселив на них Розсудов ⁶⁾), але чи це так, сказати не можна, — адже-ж ми знаємо с. Розсудов ще за польських часів (може, воно було зруйноване?). З того, що Розсудовського, одного з найбільших державців Любецького староства, в універсалі Б. Хмельницького, якого він дав Любецькій шляхті, не згадується, певніш буде зробити висновок, що Розсудовський не лишився тут по повстанні.

Далі, безперечно, зем'яни були (в Любецькому старостві) Стецькі, — один з них, Стефан, на початку XVII в. був навіть підстароста Любецький ⁷⁾). Маємо універсал Виговського з р. 1658, де він підтверджує Івану Стецькому с. Мілковщину й поле Смолягове. Останнє поле купив у Стецького, мабуть, Отрохович, і передав своєму зятєві Максимовичеві ⁸⁾).

Урожного Сави Унучка-Посудевського, пана сотника Любецького, в люстраціях перед Хмельниччиною немає. Свої права на маєтності Посудевський засновував на недавньому наданні: лише року 1653 він дістав од короля за службу в війську запорозькому привилей на „*dobra Burki, Krackuwszczyzne, Suwerszczyzne, Poznachuwszczyzne, urocyska nazwane*“ ⁹⁾). Отже, очевидно, р. 1653 це були ще тільки урочища, а не

¹⁾ Іб., 664—7.

²⁾ Іб. 53.

³⁾ Іб. 53.

⁴⁾ *Źródła dziejowe*, XXII, 621.

⁵⁾ Ген. сл. Черн. пол., стор. 227—231.

⁶⁾ Іб. 50.

⁷⁾ Милорадовичъ, Любечъ, 105.

⁸⁾ Порівняти шляхетську родину Мільковичів в *Źródła dziejowe*, V, 86.

⁹⁾ Ген. сл. Черн. пол., стор. 474.

населені маєтності. У пізнішому універсалі маємо підтвердження цьому ¹⁾. На тих землях були поселені села, але, очевидно, в пізнішу добу; принаймні, в універсалі 1699 р. ще немає згадки про людність; вперше згадується про людей у тих урочищах р. 1715 ²⁾. Ба навіть і тоді, як не брати всього цього літерально, можна було-б висловити догадку, що і в Унучка-Посудевського, найбільшого з шляхти-державців Любецької сотні, під час Хмельниччини населеної маєтності в руках не було.

Окремо з Любецької шляхти ще треба згадати Щуковського, — принаймні, знаємо ³⁾, що д. Кислиї дісталася од Щуковського Савичеві; а що Щуковський був шляхтич-державця перед Хмельниччиною, це бачимо з люстрацій ⁴⁾. З усіх тих міркувань, які наведено вище, навряд тільки, щоб це був продаж землі з підданими.

Що-до решти Любецьких землян, то ми ніде не зустрічаємо жадного сліду їхнього державського землеволодіння. Навпаки, всі продажні акти, що є в Рум'янцівському опису, згадують тільки за ґрунти. Жадного сліду їхнього державського землеволодіння немає в Генеральному слідстві: отже, безперечно, р. 1729 ніхто з них не мав підданих. Значна кількість продажних актів на ґрунти од них (в Рум'янцівському опису) свідчить за те, що всі ці земляни не мали тої економічної сили й можности, які дає володіння землею з підданими; будь це державське, а не козацьке землеволодіння, воно не зникло-б геть-усе чисто, протягом кількох десятиліть, не залишивши відповідних згадок ні в документах, ані в людській пам'яті.

Узявши на увагу це, а також тенденції розвитку дрібного землеволодіння Любецької шляхти перед повстанням (ми їх точно простежили до 1631 року), не маємо жадного права, на підставі тих фактів, які поки що введено до наукового обігу, казати про бодай найдрібніше, проте державське землеволодіння Любецької шляхти по Хмельниччині. Казати це, значило-б заповнювати всі прогалини та умовчання відомого універсалу од Б. Хмельницького Любецькій шляхті змістом, який суперечить всьому, що нам відомо про цю шляхту. Отже, здається, доводиться перестати вважати Любецьку сотню за країну дрібного шляхетсько-державського землеволодіння, — там його, очевидно, було менш, ніж по деяких інших сотнях; соціально-економічно це було землеволодіння козацьке, а титул землянина, як знаємо, нічого не важив у Гетьманщині й нічого не давав.

До цієї-ж групи з'явищ треба зарахувати, й по-за Любецькою сотнею, ще декого з тих, що їх Мякотін уважає за шляхту-державців. І в цих останніх випадках іноді доводиться схилитися до висновку, що тут одбувався інший процес, який не можна характеризувати, як залишення за шляхтичем його давньої маєтності. Нерідко давній пан

¹⁾ Ів. 479: „которые ґрунта вишепоказанными урочищами предкам его, Посудевского, привилями королей польскихъ наданы“.

²⁾ Генер. сл. Черн. п., стор. 477-8.

³⁾ Об. Рум. Оп., с. 48.

⁴⁾ Źródła dziejowe, V, 88.

лишався просто на частині своєї давньої маєтності, пораючи її з своєю родиною або іншим способом,—на тій частині землі, що залишили йому його колишні покозачені тепер піддані. Про цей процес перетворення, деградації пана-державці на козака розповідає цитований уже універсал Якова Лизогуба, і йому, як уже говорилося, можна вірити.

Але декому з колишньої шляхти пощастило зайняти добре місце й серед козацької старшини. Лазаревський у своїх біографічних начерках старшини, Єфименко в своєму нарисі „Малороссийское дворянство и его судьба“, а пізніш знову Лазаревський у „Замечаниях на ист. монографии Миллера“ висловили й розвинули думку про той вплив, який справили культурні моменти на виділення старшини з маси поспільства й козацтва. Новому державному об'єднанню надто потрібні були освічені люди, щоб шляхта, зрбсла на польській культурі, не змогла-б найти тут прикладання для своїх сил. Але цього, певна річ, було доволі, щоб шляхетський ґрунт, почавши зростати, перетворився незабаром на населену маєтність. Зробити це було тим легше, чим раніш щастило добути собі універсала на давню свою маєтність.

Яскравий, але, певна річ, не єдиный приклад маємо в землеволодінні Козловського. У Мякотіна ¹⁾ про нього читаємо: „Село Зеваки, що з початку XVII в. належало сім'ї Козловських, і по повстанні Хмельницького лишилось за тодішнім головою цієї сім'ї, Федором Козловським, хоча інші родові села відійшли від нього“. Прочитавши далі в Ген. сл. 1729 р. про с. Зеваки, що воно належить Козловським, можна подумати, що Хмельниччина не перервала тут давнього землеволодіння Козловських; навіть старожилам, як збігло вже сімдесят років по повстанні, так могло здаватись; і сами Козловські, щоб підтвердити своє право на маєтність, могли подавати до ген. слідства королівські привилеї. Ба й слідчі та полкова старшина р. 1729, після „рішительних пунктів“ Д. Апостола, ладні були оголосити такі маєтності спадковими в роді Козловських ще з польських часів,—це відповідало поглядам тодішньої доби, офіційно визнаним,—докладніше про це нижче. Але в дійсності історія землеволодіння Козловських була інша, бо давнішу добу правдивіше характеризує, що-до становища шляхти, цитований вище універсал Якова Лизогуба, ніж оте визнання.

Сказати, що в Козловського по повстанні лишилось „село Зеваки“, це значить сказати надто багато. В іншому місці Мякотін сам звернув увагу на те, що межі маєтності, як володіння одного державці, не завсіди збігалися з межами населеного пункту ²⁾, а тут спустив це з ока. Що за володіння було в Козловського не тільки р. 1654, а навіть багато пізніше, це показує лист полковника Коровки з р. 1680. Ми тут читаємо: „Показаль мнѣ п. Федоръ Козловскій, житель зѣвакинскій,

¹⁾ Русск. Бог 1912, № 9, 107.

²⁾ Рецензія на книгу Лазаревського „Описание Старой Малороссии“, том другий, стор. 110.

справу, ижъ на его отцевскихъ, властныхъ грунтахъ въ с. Зѣва-ка хъ, три человекъ тяглихъ сидятъ, грунтъ его властный пахають, яко теди той грунтъ власный его есть, такъ приказую, аби тия три человекъ, на его грунтѣ сидячіе, ему, п. Козлу, съ того грунту повинность и послушенство отдавали“¹⁾). Отже це навіть р. 1680 не була ще маєтність у тодішньому розумінні цього слова; це тим менше було ціле село Зеваки; були то ґрунти одного з зевакинських мешканців, де він коло 1680 р. встиг уже осадити трьох тяглих людей.

Тим-то, якщо ми хочемо добре збагнути вагу й значіння шляхетського землеволодіння навіть у тих межах, що ми їх вище закреслили, мусимо не спускати з ока й цього моменту можливости отакої помилки в пізніших свідченнях, дарма що певности в помилці тут часто не може бути.

Що полегшувало, між иншим, помилку, видко буде ось з якого прикладу. В Генер. сл. р. 1729 в м. Івангороді Ніж. пол. зазначено тільки один посполітський двір; проте в Генер. сл. вжито вираз „село“: „владѣль тимъ селомъ Федоръ Билдичъ... и владѣль оный тимъ дворомъ по смерть свою“²⁾). І це не єдиний випадок,—трохи не на кожній сторінці книг генерального слідства можна натрапити на отаку термінологію, яка могла не раз призвести до помилки.

Оглядаючись тепер на все написане що-до розміру шляхетсько-державського землеволодіння, бачимо, що значну кількість того, що сюди досі зараховувано, залишити там не можна, з різних міркувань; подекуди тому, що гетьманські надання не завсіди здійснювалися (половина всіх випадків повернення шляхті од Б. Хмельницького колишніх маєтностей її), подекуди через помилкове зрозуміння відповідних історичних матеріалів, а то і через брак державського або навіть шляхетського характеру в землеволодінні.

Правда, в деяких поодиноких випадках, там, де бракує зовсім виразних історичних свідчень, ми не можемо з певністю настоювати на своїх висновках у бік зменшення шляхетсько-державського землеволодіння Гетьманщини, — треба ще деяких додаткових фактів, яких бракує тепер, а може бракуватиме й завсіди. Проте навіть у цих випадках ще менше є фактів за инший висновок. До того-ж мусимо підкреслити, що із розглянутих випадків сумнівні є тільки поодинокі; в решті ми ясно бачимо помилковість занесення їх до шляхетсько-державського землеволодіння.

VII.

Переходимо тепер до питання про обсяг прав, що належали шляхті в її давніх маєтностях. Це питання має значіння й тому, що з ним сполучено питання про ролю, яку відігравало шляхетське землеволодіння

¹⁾ Лазаревскій. „Описание Старой Малороссіи“ т. I, стор. 309.

²⁾ Ген. слѣд. Нѣжинскаго полка, стор. 11.

в виробленні загальних порядків державського землеволодіння в Гетьманщині. Нагадаймо, що ми досі маємо в українській історіографії не спростований погляд, що давня польська шляхта зовсім вільно розпоряджалась в Гетьманщині своїми давніми маєтностями, продаючи їх, даруючи, обмінюючи, то-що; що такі порядки тривали й на початку XVIII віку; що такі порядки, нарешті, становили для умовного старшинського землеволодіння ідеал, до якого старшина прагнула; що старшинське землеволодіння перше засимілювало собі шляхетське, а нарешті й саме перейшло до повної власності на маєтності (Мякотін).

Отже, маємо тепер перевірити всі оці моменти. А для того, щоб з'ясувати, чи справді права давньої шляхти в своїх маєтностях чим різнилися од загально-державських прав у Гетьманщині, треба вяснити перше оті загально-державські права. Добре відома загальна конструкція тих прав: козацтво мало землю на правах повної власності; уся земля козацька була власність Війська Запорозького, і роздавати її окремим людям могли тільки ті, хто мав право розпоряджатись ім'ям Війська Запорозького. Хто ставав таким способом державця якоїсь маєтності, той мав на неї тільки право користування, права розпорядитися маєтністю він не мав; та й оте право користування давалося тільки до ласки військової.

З сказаного випливало право влади відібрати маєтність, і це право було не тільки в теорії—і на практиці це було явище звичайне. „Проте—читаємо ми в „Очерках социальной истории Малороссии“, — наявність цього права (відібрати маєтність) сама по собі не означала ще постійного користування з нього“. Маєтність могла залишитись в одному роді навіть і довший час; тоді умовний характер землеволодіння знаходив собі вираз у підтвердженнях, що їх випрошували собі державці в кожного гетьмана. „Маєтність, що її було надано за військові заслуги, можна було передавати з рук у руки в спадок. Що-правда, важила тут не так спадковість права, скільки воля влади, що символізувала Військо Запорозьке. Проте, на практиці, якщо якийсь державця маєтності вмирав, залишаючи по собі здатних до служби синів, цю маєтність, здебільшого, затверджувалося за ним „респектомъ услугъ отца ихъ и ихъ згодности къ военнымъ услугамъ“. І чим видатніше становище займала в „войську“ родина цього державці, тим безпечнішим було для неї отаке затвердження. Такий порядок встановився з перших моментів нового ладу і з часом що раз більш утверджувався. Якщо в державці не було здатних до служби синів, маєтність нерідко передавалося його зятеві; по смерті державці залишалось його вдові з малими дітьми“¹⁾.

До цієї дуже влучної характеристики слід додати тільки кілька прикладів, взагалі нечисленних одхилень од цього загального порядку. За всіх часів і обставин особистий вплив, сила й енергія, персональні звязки мали чималу вагу й значіння; а найбільше це можна сказати про епохи,

¹⁾ Мякотинъ, Русск. Бог. 1915, № 1, 209—210.

коли новий правопорядок тільки заводиться; в такі епохи у багатьох питаннях марно буває шукати навіть певної адміністраційної лінії,— в сталі форми життя вливається не одразу, й тому можна буває тільки приблизно намітити тенденції адміністраційної практики, наперед нагадуючи, що відхилень од них буде траплятись чимало. Тим-то дивно не те, що од описаних порядків державського землеволодіння в Гетьманщині трапляються одхилення, — дивно те, що їх було так небагато.

Ось кілька з них. В генеральному слідстві Стародубського полку про село Шкрябин читаємо: „Селом Шкрябином владѣль Григорій Коровка полковникъ Стародубовскій, по смерть свою. А по немъ сини его Игнатъ и Федоръ Коровки владѣли. Потомъ Федоръ, по отходѣ своемъ на житло зъ Стародуба въ Козелець, продалъ тое село Шкрябинъ зъ дворомъ, млиномъ и зъ земляними грунтами Лукяну Журавку, бывшому полковнику Стародубовскому, которое по куплѣ своей, онъ, Журавко, монаршою грамотою й гетманскими универсалами ствердилъ во владѣніе. Дворовъ въ ономъ селѣ 34“¹⁾. Отже, це є приклад продажу маєтності і навіть чималої. Очевидно, щось цей продаж все-ж-таки важив,—не така-ж була й людина Лук'ян Журавко, щоб давати гроші за ніщо; проте треба було, хоч *post factum* закріпити маєтність за собою й царською грамотою, й гетьманськими универсалами. Накопичування грамот, гетьманських универсалів і полковничих листів „для більшої певности“ відповідало правосвідомості тієї доби: хто мав навіть царську грамоту на спадкове навіть володіння маєтністю, не забував подбати й за гетьманський универсал.

Проте, можна навести приклади й володіння купленою маєтністю без универсалу. Так, дрібне землеволодіння Билдича в м. Івангороді Ніженського полку залишилося в його роді „безъ жаднихъ крѣпостей“²⁾; так само й Мойсея Дмитровича в д. Шуманах Черніг. полку³⁾.

А ось вже більше землеволодіння. В Ген. сл. Черн. пол.⁴⁾ читаємо: „а деревню Кувѣчичи (давнє село, що за поляків належало генералу возному Кувечицькому) полковникъ Полуботокъ самъ купилъ послѣ отца своего въ Катерины вдовы, Богдановичевой жени, которая въ ней, по предкахъ ей, была крѣпостная“. Маємо й деяке підтвердження цьому фактові в царській жалуваній грамоті Полуботкові з року 1708: „село Кувѣчичи издавна до Любеча надлежало, которимъ владѣль козакъ Богдановичъ“⁵⁾.

Так само Марія Стаховичева, сотникова вдова, віддала с. Хоробрічі спершу одному своєму зятеві Борзаковському, десь між рр. 1715-1726, а як той вмер, другому Холодовичеві, по „вступному письму“ р. 1726, і цю передачу було затверджено генеральною канцелярією, чому причину

¹⁾ Генер. сл. Старод. полка (рукопис) арк. 48.

²⁾ Генер. сл. Ніжинск. полка, стор. 111.

³⁾ Генер. сл. Черніг. полка, стор. 61, 499.

⁴⁾ Стор. 50.

⁵⁾ Іб. 241.

слід шукати в тих впливах, якими користувалася сім'я Холодовичів ¹⁾. Нагадаймо, що це було року 1726, тоб-то незадовго перед „рішительними пунктами“ Данила Апостола.

Передати у спадок маєтність у загальному порядку теж не можна було без універсала. Так, коли Забіла р. 1681 написав духівницю на здобуті їм за царською грамотою маєтності, він застеріг: „А то если будетъ ласка Его Царского Пресвѣтлого Величества и Ясновельможного его милости пана Гетьмана“; проте р. 1686 він написав вже духівницю без цього застереження.

Найхарактерніше застереження знаходимо теж в універсалі Мазепи р. 1707: „Ознаймуемъ, ихъ по благородномъ своемъ намѣреніи, п. Юрій Затиркевичъ, судія полку Чернігвского, намѣреваючи воспріяти чинъ иноческій..., а хотячи въ дозоръ и посессию домъ свой и грунтъ, прозиваемий Зѣновщину, подъ с. Рогощами лежачій... также сельце Свинопухи — вручити зятеви своему п. Моисею Дмитровичу... просилъ насъ о таковий респектъ абисмо тіе его домъ и грунтъ помененному зятеви своему подтвердили“... що гетьман далі й робить ²⁾.

Проте, в Ген. сл. Черн. полку знаходимо духівницю Прокоповича на с. Злеев „грунта съ подданими“, якою він передає це село дочці своїй, „пана Ивана Савенка женѣ“, і останній здобуває універсала на „лекгованіе отъ тестя его грунта... Злѣевскіе зъ людьми на тихъ грунтахъ осѣлими“ і в екстракті Ген. слідства читаємо про володіння Савенка „по духовной тестя его, помянутого попа, и по подтвержательнимъ гетманскимъ универсаламъ“ ³⁾.

Маємо також випадки передачі нешляхетських маєтностей без духівниці, просто за мовчазною згодою на те влади. Так от, с. Киселювку надав Полуботок, під той час полковник Чернігівський, Федорові Лисенкові р. 1717, а р. 1729 знаходимо це село в руках у сина його, без підтвердження за ним цього села. При тому в екстракті полкова старшина так і писала: „полковникъ Полуботокъ отдалъ полковому осаулу Федору Лисенку за службы войсковіе; и нынѣ по той дачи, сынъ его Иванъ Лисенко, сотникъ Киселювскій, онимъ селомъ владѣеть“.

Так само села Низковка й Щимель надано гетьманським універсалом і р. 1709 підтверджено було Княгинецькому, а р. 1729 ми довідуємось, що вони без нового підтвердження були вже в його пасерба Івана Булавки ⁴⁾.

Те саме бачимо з с. Пеневщеною у Войцеховича ⁵⁾, с. Камкою у Домонтовича ⁶⁾, з маєтністю Красовського в с. Роїщі ⁷⁾, селами Смолин і Максим у Домонтовича ⁸⁾.

¹⁾ Іб. 83, 555-6, А. Лазаревскій. Опис. Стар. Малор., 11, 333-345.

²⁾ Об. Рум. оп., 70.

³⁾ Ген. сл. Черниг. полка 172, 495.

⁴⁾ Ген. сл. Черниг. пол., стор. 115, 116, 617-620.

⁵⁾ Іб. 177, 532.

⁶⁾ Іб. 73.

⁷⁾ Іб. 15, 275.

⁸⁾ Іб. 13-14.

Всі наведені приклади взято з генерального слідства тільки трьох північних полків, де як-раз було поширене й шляхетське землеволодіння; вісім прикладів що-до передачі маєтностей спадкоємцям без духівниці й без універсалу взято з самого Чернігівського полку. Це ясно показує, як можна було-б збільшити їх на фактах інших полків.

Отже, маємо, очевидно, право сказати, що в загально-державських порядках Гетьманщини, які не давали державцям права розпоряджатися маєтністю, бували прориви, коли державця продавав або відписував маєтність своїм родичам, і акт цей набував сили іноді з затвердження його гетьманським універсалом, а інколи й без того.

Маємо тепер перейти до з'ясування порядків шляхетсько-державського землеволодіння, а саме до питання, чи були тут які одміни, і якщо справді були, то в чім.

Здається, вихід маєтності з рук шляхтича-державці проти його волі, — це щось зовсім супротивне визнанню за цією групою державців права певної власності на свої давні маєтності й вільного розпоряджання цими маєтностями. Тимчасом з шляхетських маєтностей, що ми їх знаємо, близько четвертої частини вийшло з рук шляхти мало того, що проти її волі, — навіть дуже швидко. Так, усі п'ять маєтностей шляхти Воронів: Савостяни, Букмі, Вадковичі, Туровичі, Берновичі залишались у їх руках од сили два роки ¹⁾).

С. Меженики в руках у Водашинського були тільки до 1661 р., коли полк. Рославець віддав це село Валькевичеві ²⁾).

С. Левенкою заволодів шляхтич Кохановський, за універсалом Многогрішного, — отже не одразу, як вигнано поляків. Станіслав Кохановський був сотник полковий Чернігівський, а р. 1659 й наказний полковник; отже, дістати с. Левенку він міг не тільки як свою родову маєтність, але й за військову службу. Проте, Рославець забрав у нього це село, — значить, десь між рр. 1663 - 76 ³⁾). Село Піхторовка, теж володіння Кохановського, не була його родова маєтність, вона теж вийшла з рук Кохановського не пізніше як 1676 р., бо її відібрав у нього Рославець ⁴⁾).

Селом Гусинкою володіли були різні люди, начеб-то спадщинно по шляхті Пероцьких, але забрали в них цю маєтність Яків Лизогуб і Полуботок ⁵⁾).

С. Бурковка, що залишалась, за сказкою старожилів, у шляхтича Синявського ⁶⁾), вже за Самойловича була в Жураковського, а з р. 1695 зберігсь універсал про надання цієї маєтності Максимовичеві ⁷⁾).

¹⁾ А. Лазаревській Опис. Стар. Мал. т. I, стор. 147.

²⁾ А. Лазаревській Опис. Стар. Малор. т. I, стор. 145.

³⁾ А. Лазаревській. Описаніє Старой Малороссіи т. I, стор. 143.

⁴⁾ Генер. Слѣд. Стародубскаго полка (рукопис у Всенародній Бібліотеці України), стор. 26 на звороті.

⁵⁾ Генер. сл. Черниг. пол., стор. 18.

⁶⁾ Генерал. сл. Старод. пол. (рукопис), арк. 10.

⁷⁾ А. Лазаревській Опис. Стар. Малор. т. II, 28.

С. Кочуровкою володів короткий час за Дорошенкового гетьманування Ясликовський,—впав Дорошенко, і село повернулося „въ войсковую диспозицію“¹⁾).

С. Хибаловку Васютинський втратив не пізніше як 1689 р.²⁾, причім характерно, що в другому наданому йому селі, Красиловці, йому зовсім не пощастило встановити своє володіння³⁾).

С. Вистриковим Шкирмонт володів тільки по смерть свою, й характерно, що по тому це село просто забрано „въ войсковую диспозицію“⁴⁾).

С. Сахновкою володів шляхтич Григор по смерть свою, а потім віддано було її в інші руки⁵⁾).

С. Случок вийшло з рук Хмелевського не пізніш як 1690 р., бо його забрав у Хмелевського Стародубський полковник Тимофій Олексієв⁶⁾). Очевидно, близько того-ж-таки часу забрано в Хмелевського й д. Хмелівку, бо вона перше була поміж монастирськими селами, а за полковникування Журавки була в державі у Паливоди.

С. Мильниками ніженський війт Цурковський володів тільки поки був війт, до 1672 р., а по ньому перейшло село до нового війта, тоб-то вважалося наче-б за рангове, а не спадщинне шляхетське⁷⁾).

С. Репки на довгий час виходило мимоволі Бакуринських з їхнього роду⁸⁾).

С. Сулічовка довгий час було в інших руках, аж поки р. 1682 дісталася в рід Грязної, але й після того на 20 років виходило знову з роду Грязної⁹⁾).

С. Солонівка в рід Бутовичів дісталася тільки р. 1700, та й те „купним способом“, що зовсім суперечить визнанню його шляхетських прав на цю маєтність¹⁰⁾

С. Людковщина, — частину ґрунту цього села у Зенченка забрано для слободи Зибкої р. 1701¹¹⁾).

Слободу Шеломи забрано в Зенченка р. 1716.

Отже, наведені історичні факти надто виразно свідчать за те, що в шляхти маєтності відбиралося так само, як і в інших державців; проте, за ці маєтності можна сказати те саме, що й за всі інші нешляхетські, а саме: право відібрати маєтність не означало на практиці ще

1) Ал. Лазаревській. Описаніє Стар. Малор. т. II, 480.

2) Генер. сл. Нїжин. полка, стор. 6.

3) Там-же стор. 80.

4) Генер. сл. Старод. полка (рукопис) арк. 31 зв.

5) Генер. сл. Черниг. полка, стор. 176.

6) Ал. Лазаревській. Опис. Стар. Малор. т. I, 163-164.

7) Генер. сл. Нїжин. полка, стор. 36. Цього війта, Андрія Дмитренка, між иншим, у Лазаревського пропущено, причому і місце порожнє залишено. Цурковський був по 1672 рік, а Кониський з 1688 р. Ал. Лазаревській. Опис. Стар. Малор. т. II, стор. 61.

8) Генер. сл. Черниг. полка, стор. 20.

9) Там-же стор. 39.

10) Ген. сл. Черн. пол., стор. 511.

11) Лазаревській. Опис. Стар. Малор. т. I, 449.

постійного користування з нього, і за певних умов маєтності могли залишитись в одному роді й довгий час; за такі умови й тут здебільшого правила були воєнні заслуги попереднього державці, або здатність до них нового, особистий вплив і значіння людини, то-що; а дрібне землеволодіння, мабуть, і без тих причин залишалось в одному роді, бо до часу не було охочих змагатись за нього.

Оскільки в загально-державському, нешляхетському землеволодінні Гетьманщини це було побутове явище, можна пересвідчитись, переглядаючи генеральне слідство хоча-б Чернігівського полку: більша частина, за малим не всі маєтності, що в 1730 р. були визнані за п. 8 в приватному користуванні, пройшли через отаку своєрідну спадщинну передачу; значна частина їх пройшла навіть через кілька передач; декілька з них, як були надані за перших гетьманів, так в одному роді й залишились, як от Смолин і Слабин за Б. Хмельницького в роді Домонтовича; Вибель, Орловка, Грабовка, Муравейка-Вершина з 1661 р. в роді Шуби; с. Роїщі з 1659 р. в роді Ращенка; сл. Дубровна з 1657 р. в роді Войтеховича і т. д.

Ту саму картину знаходимо й у шляхетському землеволодінні; в процентовому відношенні тут навіть менше маєтностей, не більше як третина, — збереглося до 1730 р. в руках одного роду. Цікаво при тому буде простежити, як переходили ці маєтності до спадкоємців, — побачимо, що, звичайно, це була не самостійна передача власної маєтності, не розпорядження державці нею, а підтвердження її новим універсалом за тим з родичів попереднього державці, до кого схилялася „ласка військова“; навіть дочасний характер надання — „до ласки войскової“ — надібуємо тут раз-у-раз. Покажемо це на конкретному матеріалі.

На селище, а потім село Постовбицю Радченки мали аж чотири підтвердження; останній раз тільки „до ласки війскової“¹⁾.

На с. Вербичі у Ярмултовських чотири підтвердження, при кожному переході в інші руки²⁾.

На с. Церковищі чи мали універсал сини Михайла Кривковича, невідомо, але внук держав на підставі універсалу від Мазепи „до ласки войскової“³⁾.

С. Бурковку Борковським підтверджувано з 1668 до 1730 р. аж вісім разів; в 1674 р. тому-ж Борковському в тій самій царській грамоті надано сс. Листвен і Бобровицю; вони так само залишилися в його роді, дарма що не були родові⁴⁾.

С. Рогощі по Болдаковських перейшло, як засвідчили старожили, спадщинним порядком, до зятя його Томари, але тим самим універсалом Томарі було дано й інші маєтності, причому, що найважливіше, од Болда-

1) Ген. сл. Черн. пол. стор. 327-332.

2) Генер. сл. Черн. пол. стор. 309-313.

3) Іб. 307-309.

4) Іб. 424-442.

ковського в такому самому порядку перейшла й неродова його маєтність д. Томаровка ¹⁾).

Села Ладинка й Яновка по смерті Грязної перейшли до Мазапети, на підставі універсалу Самойловича, „за служби вь войску запорожскому роненіє“, але в свідомості старожилів це було „по наслѣдству теши его Грязной“. Року 1729 обидва села були у спадкоємців Мазапети „до ласки войскової“ ²⁾).

Село Сулічовка, — те саме, за яке потім було стільки змагання, що підчас його повитягали й давні документи, — як знаємо вже, не вважаючи на універсал Б. Хмельницького, не повернулось до Грязної; не пощастило їй задержати це село в своєму роді, навіть віддавши його своєму зятеві. Тільки р. 1682 дістав це село листом од Чернігівського полковника Василя Борковського якийсь родич Грязної Яцинич „для прислугъ еще отческихъ и его самага, якіе онъ зъ дитиннихъ лѣтъ вѣрно и зичливе вь войску запорожскомъ ронити началъ до далшой и сверхнѣйшой рейментара и цѣлого малороссійского войска владзи, волѣ и ласки“. Яциничеві і його спадкоємцям підтверджувано це село до дальшої ласки вісім разів, що не завадило Скоропадському відібрати Сулічовку й передати своєму братові, і довелось Яциничевим спадкоємцям ждати 1729 р., коли почато було відбирати в родичів Скоропадського маєтності, неслухно надані їм ³⁾).

Села Кукшин⁴⁾ Колесники Цурковський, маючи й універсала і царську грамоту собі й дітям, зробив спробу передати своєму зятеві Забілі, але Самойлович не затвердив цієї передачі, і тільки Мазепа повернув ці села синам Забіли р. 1692; р. 1695 вони мали вже грамоту од царя в потомне володіння й могли бути спокійні ⁴⁾).

Давні маєтності Посудевського переходили з рук у руки в його роді, на підставі універсалів, — до 1730 р. п'ять універсалів.

На с. Зеваки Козловські мали три підтвердження й всі три „до далшой ласки“ ⁵⁾).

С. Ріпки зовсім було вийшло з рук Бакуринських, але як повернулось, було надано тільки в половині й тільки до ласки військової, на що було три підтвердження ⁶⁾).

С. Сибереж і д. Ямищі, за сказкою старожилів, дісталися Карпові Мокрієвичеві „отъ шляхти полской за женою, по наслѣдству“. Але так це тільки одбивалося в свідомості людности. Направду-ж Мокрієвич мав вже р. 1661 царську грамоту на ці маєтності у вотчину, де нічого не згадується про спадщинне право його, яке, очевидно, й не було справжня підстава надання. Карпо Мокрієвич займав дуже впливові уряди (писар

¹⁾ Ген. сл. Черн. пол., стор. 399-407.

²⁾ Іб. 6., 14, 222, 273.

³⁾ Іб., стор. 408-424.

⁴⁾ Ген. сл. Нѣжин. пол., стор. 3; А. Лазаревскій. Опис. Стар. Мал. II, 88.

⁵⁾ А. Лазаревскій. Опис. Стар. Мал. I, 310.

⁶⁾ Генер. сл. Чер. пол., стор. 20.

і суддя полковий, писар генеральний)¹⁾, — отже йому було легко оборонити свої маєтності; до 1729 р. підтверджувалося їх за Мокрієвичами тричі²⁾).

Нарешті, що-до численних маєтностей Борозни і Рубців, то оскільки їм пощастило встановити тут по Хмельниччині своє володіння, ці маєтності залишились у їхньому роді, дарма що кожний перехід їх із рук у руки одбувався не через самотійний акт передачі. Причину цьому слід шукати, — що-до Рубців, принаймні, — що-найперше в персональному моменті: з Михайла Рубця була людина, очевидно, дуже спритна й енергійна; топальський сотник і зять Рославця, він і в Бруховецького мав чималий вплив, був якийся час за наказного полковника Стародубського; до давніх своїх маєтностей він дістав од Бруховецького десятки сіл, цілу Ропську волость; рахувався з ним деякою мірою й Самойлович. Поділ маєтків між братами Рубцями провадили р. 1684 спеціально вислані особи, а через чотири роки—генеральний суд, після чого поділ затверджено універсалом, — отже це не був самотійний акт. По смерті Михайла Рубця, поділ маєтків зроблено було, як пише Лазаревський, на підставі „тестаменту“ його; самого „тестаменту“ ми не знаємо, але за підставу для прав спадкоємців на маєтності, як видно з універсалів, були й тоді універсали та царські грамоти³⁾).

Борозна з наданих йому од Б. Хм-ого маєтностей встановив своє володіння, як згадувалося вже, тільки в половині їх. Проте, не займаючи урядів, він зберіг ці маєтності за свого життя, а по смерті вони перейшли до його спадкоємців, дарма що на підставі універсалів⁴⁾).

В землеволодінні Рубців та Борозни все-ж-таки звертає на себе увагу те, що проти їх володіння ніхто не сперечався,—це було спокійне держання маєтностей, що справляє вражіння якогось визнання їхніх прав на ці маєтності. Але це вражіння помилкове, — тут просто виявився загальний закон у суспільних стосунках: те, чого не могли досягти менші, не так дужі люди, те можновладцям іноді й щастило. Переконаємося в цьому, порівнявши землеволодіння Борозни і Рубців з тими матеріалами, що подано їх вище. І не тільки це. Згадаймо, напр., що Яків Лизогуб р. 1698 розпорядивсь у духівниці ранговими маєтностями, Соломонівкою й Боромиками, відписавши їх дочці своїй та зятеві Степанові Бутовичеві „если на то будет милость ясновельможного пана гетьмана“, і гетьман полковничі рангові маєтності підтвердив Бутовичеві, під той час тільки сотникові седневському⁵⁾).

Р. 1699 другий можновладця, Лубенський полковник Левон Свічка, в духівниці поділив свої маєтності поміж трьома синами, і гетьман підтвердив цей поділ, дарма що тільки відносно двох старших синів⁶⁾).

¹⁾ Дивись нижче.

²⁾ Генер. сл. Черн. пол., стор. 28, 318, 393, 321.

³⁾ А. Лазаревській. Опис. Стар. Мал. I, 395-400. Обозр. Рум. Оп. 674-5.

⁴⁾ Обозр. Рум. Оп., стор. 444.

⁵⁾ Київська Старина 1882 р., № 1, стор. 106; Генер. сл. Черниговського полка, стор. 84.

⁶⁾ Київська Старина 1882 р. III, стор. 255.

Отже й тут *quod licet Iovi, non licet bovi*. А висновок, який усе це дозволяє нам зробити, буде такий: на одному землеволодінні Бороздни і Рубців не можна робити висновків що-до прав розпоряджання шляхти своїми давніми маєтностями, оскільки ці висновки не буде підсилено ще й іншими фактами. Що-ж до тих фактів, то вони, як ми були бачили, поки-що не дають підстави визнати тут якоїсь одміни проти загальних порядків державського землеволодіння в Гетьманщині.

Мусимо ще збільшити кількість фактів, подавши тут випадки, що просто йдуть усупереч праву шляхти розпоряджатись своїми маєтностями. Це випадки, де шляхта пробувала розпорядитись своєю маєтністю формальними актами, але за тими актами сили не було визнано.

Села Мезин і Вишеньки Юдицька записала Київо-Печерському монастиреві, і в цій частині цей акт не було здійснено ¹⁾).

С. Щебри жінка шляхтича Криштофа Силича записала Кербутовському монастиреві, але й цю передачу не було здійснено ²⁾).

С. Буянки, як ми бачили вже, Колчицький записав Єлецькому монастиреві, що теж не було здійснено ³⁾).

Село Сулічовка, Стефановка, Ушня, Воловичка й Дуброва теж було записано од Катерини Грязної Мазапеті, але останній встановити там своє володіння не зміг ⁴⁾).

Отже, ми розглянули вже чимало шляхетських маєтностей і не маємо ще підстави думати, що шляхта й справді в Гетьманщині змогла встановити своє право розпоряджатись давніми своїми маєтностями, бодай на короткий час по повстанні, не кажучи вже про такі часи як початок XVIII віку. Розглянуто надто багато, трохи чи не всі шляхетські маєтності, щоб кілька фактів могли перегнути в інший бік наш висновок; отож, доводиться вважати їх за випадкові вийнятки з загальних порядків, а не за норму.

Проте, розгляньмо тут і решту шляхетських маєтностей, і в першу чергу ті, що на них посилається В. О. Мякотін, підсилюючи на тих фактах свою думку, що маєтності „не тільки переходили в спадщину, ба й власники передавали їх через духівниці, віддавали в віно за дочками, продавали на сторону й віддавали в дарунок, і всі ці акти розпорядження робилося цілком вільно“ ⁵⁾).

Маємо тут п'ять випадків; це й є справді всі випадки, де зберігся формальний акт передачі населеної маєтності.

Отже, перший акт—передача Дем'яна Кондратовича Унучка-Посудевського їх слобідки Вертієвки ⁶⁾ своїй дочці Желіхівській. Перш за

¹⁾ Ген. сл. Черн. полка, стор. 148.

²⁾ Ген. сл. Ніжинського полка, стор. 30. А. Лазаревскій. Описаніє Старой Малороссіи, т. II, стор. 411.

³⁾ Див. вище.

⁴⁾ Див. вище.

⁵⁾ Русск. Бог. 1912 р., № 9, стор. 116.

⁶⁾ У Мякотіна—Веркієвки.

все, ця духівниця дійшла до нас без дати, і її треба датувати. Дем'ян Посудевський помер між роками 1715 і 1726: р. 1715 видано універсала на його ім'я, а р. 1716, підчас офіцерської ревізії Вертієвкою володіла вже дочка його Желіхівська, на підставі духівниці ¹⁾. Це була доба, коли незабаром усі маєтності, окрім рангових, перейшли в повну власність державців,—з цієї доби кількість актів розпорядження маєтностями виразно зростає, й тому посиляться на них, щоб схарактеризувати давнішу добу, не можна. Але цього мало. Вертієвка була нове надбання у Посудевських, не давня шляхетська маєтність,—на цьому факті збігаються і йменування її слобідкою, і сказка старожилів, і документи ²⁾. Отже, „Вертієвка“ була оселена на ґрунті, що його р. 1656 Посудевські купили були в Любецької міщанки Красковської; тим-то передача цієї слобідки духівницею, якщо цьому фактові надавати загального значіння, могла-б довести тільки загальне право державців у Гетьманщині розпоряджатись своїми маєтностями, а не одмінне право шляхти на це що-до давніх своїх маєтностей.

Другий випадок—це передача „добровольнимъ записомъ“ с. Сулічовки од Катерини Грязної своїй дочці та її чоловікові Мазапеті. Немає абсолютно ніяких підстав думати, що цю передачу було здійснено, бо старожильська сказка позначає зовсім інших державців для тих часів, називаючи їх поименно. Що Грязна писала свої „добровольні записи“ своїй дочці й Мазапеті, позбавляючи в них своїх синів спадкових прав на маєтності, тільки для того, щоб бодай у руках дочки своєї зберегти ці маєтності,—про це висловив був догадку ще Лазаревський ³⁾. Маємо, принаймні, од того самого 1660 року такий самий запис на села Воловичку, Ушню, Дуброву й Степанівку, і в жадному з них цю передачу не було здійснено. Таким чином, „добровольний запис“ на Сулічовку доводить противне тому, що хотів довести Мякотін, покликаючись на нього.

Тепер, дві передачі Карпові Мокрієвичеві: одна од Кохановського—слобідки Гучина, а друга од Носачевича—слобідки Ройської. Слобідку Гучин Кохановський осадив на своєму ґрунті ⁴⁾ вже по „вигнанню ляховъ изъ Малой Россіи“ ⁵⁾. Отже, населеною маєтністю за польських

¹⁾ Ген. сл. Черн. полка, стор. 62, 478.

²⁾ Ген. сл. Черн. полка, стор. 62—63, 501—5. Так, старожили сказали, що поселено її Дем'яном Посудевським, „отцемъ нынѣшней (в 1729 р.) владѣлицы, на купленной его земли“. І справді, маємо в ген. слідстві, поміж документами на Вертієвку, продажний акт 1656 р. від Красковської Унучкові - Посудевському Саві. В другому документі, заяві до полкової Чернігівської канцелярії р. 1730 читаємо: „Я Ирина Демяновна Посудевсковна на... деревню, прозваніємъ Вертієвку, сію даю сказку, ижъ оная слободка на купленной отца моего дѣдомъ Савою Унучкомъ-Посудевскимъ осажена землѣ“.

³⁾ Л а з а р е в с к і й. Опис. Стар. Малор. Т. II, 513. Мазапета був офіцер Московського гарнізону, що робило його впливовою людиною.

⁴⁾ Ген. сл. Черн. пол., стор. 389.

⁵⁾ Ів. 35. Перший факт узято з універсалу 1658 р., а другий з старожильської сказки; сказці можна, що правда, не вірити, але тоді взагалі-ж нічого не лишиться від шляхетського характеру цього землеволодіння.

часів Гучин не був. Осадивши слобідку, Кохановський справді передав її Мокрієвичеві р. 1658, у якого в роді вона й збереглася на підставі шости універсалів і царської грамоти ¹⁾. Це є дійсна передача, бодай і недавньої шляхетської маєтності... Причину цьому фактові,—її треба шукати через те, що він не відповідає всім іншим фактам з історії шляхетського землеволодіння Гетьманщини,—слід шукати в особливих обставинах цього випадку, а саме: хто були дієві особи, і яка це була маєтність. Станіслав Кохановський—це був полковий Чернігівський сотник, р. 1659 наказний полковник Чернігівський ²⁾. Карпо Мокрієвич р. 1660—писар полковий Чернігівський, що р. 1657 спромігся вже дістати собі царську грамоту на три села,—один із кількох, які потрапили скористати з ранніх царських надань, що їх роздавалося так щедро; рр. 1664, 1667 бачимо Карпа Мокрієвича військовим канцеляристом, який потрапив прислужитись і Шереметеву, діставши од нього листа на маєтності; р. 1670 ми бачимо його на посаді писаря генерального, а р. 1689—судді полкового Чернігівського; р. 1690 він мав вже на Гучин царську грамоту, де це село надано йому у вотчину, що мало не забезпечувало вже за ним цю маєтність. Отже, обидві сторони тут мали такий уплив за тих часів, що було дуже легко задержати в себе незначну слобідку, яка геть-уся спустошена була Чарнецьким, ледві почавши заселятись ³⁾.

Що-до слободи Ройської, то історія її була така. Цю слободу надав Б. Хмельницький не шляхтичеві Носачевичеві, як думає В. О. Мякотін, а Карпові Мокрієвичеві ⁴⁾; у Носачевича лишилися у слободі ґрунти, що їх подекуди „засїли ройжськіє слобожане“. Привертаючи Б. Хмельницький йому ці ґрунти, зобов'язав тих слобожан платити Носачевичеві десятину ⁵⁾; отже слобода Ройська опинилась у державі Карпа Мокрієвича та Лукаша Носачевича, яким спільно її й підтвердив Виговський ⁶⁾; свою частину ґрунтів з отими слобожанами Носачевич і продав своєму дужому сусідові Мокрієвичеві, причому у старожилів не збереглося в пам'яті згадки про володіння тут Носачевича; очевидно, володіння Носачевичеве було тут надто дрібне, і після зречення Носачевича не треба було й окремого підтвердження, бо слобода Ройська належала Мокрієвичеві ще й раніш, без детальнішого визначення його володіння.

Отже й тут уся ситуація спричинилася до того, що Карпові Мокрієвичеві пощастило задержати в своїх руках усю слободу Ройську; і не повага до шляхетської власності була тут за причину. Як-би ще треба тут було доводів, то хіба-ж не найкращий з них буде той, що так само з 1657 року Карпо Мокрієвич зберіг надані йому в тій самій царській грамоті, поруч слободи Ройської, села

¹⁾ Ген. сл. Черн. пол., стор. 388—394, 319, 324, 277.

²⁾ Ген. сл. Черн. пол., стор. 340, 388.

³⁾ Іб., 345, 346, 388—393.

⁴⁾ Генер. сл. Черниг. полка № 110 і сказка старожилів, там-же стор. 30.

⁵⁾ Там-же, № 107.

⁶⁾ Там-же, № 109.

Сибереж та Ямищі, а на них ніякого передаткового акту в Мокрієвича не було,—отже не в передачі була тут сила, а в особистому впливові Мокрієвича.

Нарешті, останній випадок з цієї групи — передача р. 1665 од Юдицької сіл Радичева й Іванкова Київсько-Печерському монастиреві. Це — факт безперечний; проте, не можна й тут не нагадати, що з 4 сіл, записаних в акті, передачу було здійснено тільки що-до двох,—це дуже зменшує значіння цього випадку, коли при такому обмеженому числі їх взагалі за його поміччю треба довести, що шляхта розпоряджалась своїми маєтностями „цілком вільно“. Окрім того, передача маєтностей Київсько-Печерському монастиреві, найвпливовішому з усіх у Гетьманщині, відіграла була не аби-яку ролю в тому, що акта передачі здійснено.

Отже, з п'ятьох випадків, де збереглися формальні акти передачі маєтності, тільки двоє було здійснено цілком та один у половині. До цих трьох випадків долучім ще два, де, очевидно, акти були, дарма що самих актів не збереглося. Тут на першому місці маємо продаж Угровецького на початку XVIII віку Павлові Полуботкові ґрунтів з підданими в с. Жукотках ¹⁾. Що покупець був Павло Полуботок, за тих часів найвпливовіша людина в Гетьманщині, пояснює тут усе. Тимчасом цей випадок дав привід Мякотінові казати, що шляхта вільно розпоряджалась своїми маєтностями, навіть на початку XVIII віку.

Далі, брати Смолевицькі продали Іванові, очевидночки, Лавриновичеві, Бороздні при кінці XVII віку с. Смолевичі, і р. 1720 Скоропадський одкинув спробу Смолевицьких повернути собі цю маєтність, визнаючи силу за тим продажем (Бороздна подав при тому й „кріпкіє права“ на цю маєтність од братів Смолевицьких). Про значіння, яке мало тут те, що покупець був Бороздна, годі й казати, — цей момент переміг навіть очевидні дефекти „кріпкихъ правъ“ Бороздни, бо „добровольное зреченіє... во вѣчність“ видав, очевидно, один старший брат Смолевицький, тимчасом, як маєтність належала чотирьом братам і позивались за неї два брати, які хтіли були сплатити суму, що її Бороздна дав за Смолевичі ²⁾.

Подані тут п'ятеро випадків, де шляхта могла передати формальним актом свої маєтності, це й є все, що можна подати з фактів цього роду. Нагадаймо ще раз, що в двох з отих випадків передачу було зроблено на ім'я Карпа Мокрієвича, причому в одному з них це було незначне прирощення до бувшої вже в руках Мокрієвича в тому селі маєтності; далі, в одному випадкові передано маєтність Київсько-Печерському монастиреві, в одному—Павлові Полуботкові і ще в одному—Іванові Бороздні. Отже, в усіх п'ятьох випадках це були найвпливовіші люди в Гетьманщині, що могли обстати за себе. Тепер, узявши під увагу оцей момент та нечисленність цих випадків, поставим отаке запитання: чи було тут щось

¹⁾ Генер. сл. Черниг. пол., стор. 34, 386.

²⁾ Лазаревскій. Опис. Стар. Малор. I, 374.

одмінне в шляхетському землеволодінні, як порівняти його з загальнодержавським у Гетьманщині. Пригадаймо тут випадки, яких було наведено вище що-до передачі маєтностей нешляхетських: продаж Коровкою Журавкові с. Шкрябин, передача Сандаровським у спадщину сіл Протопоповка та Товстоліс своєму синові й зятеві, причому ця передача зберегла силу навіть без підтвердження універсалами; продаж с. Кувечичі од Богдановичевої Полуботкові; така сама передача маєтностей в м. Івангороді та д. Шуманах; передача духівницею с. Злєєва од Прокоповича Савенкові, причім пізніший універсал просто затверджує „легованіє отъ тестя его грунта... зъ людьми“¹⁾.

Отже й у загальнодержавському землеволодінні маємо такі самі випадки розпорядження державців маєтностями, як і в шляхетському, причім не можна навіть сказати, що там передавалося маєтності таким порядком тільки впливовим людям. І через це, так само як у загальнодержавському землеволодінні Гетьманщини, на підставі отих випадків не можемо сказати, що загальним порядком було праводержавці вільно розпорядитись своєю маєтністю, а тільки в винятках за нього розпоряджалася влада ім'ям „войска запорожского“, такі в шляхетському землеволодінні ми не в праві будемо вважати вільне розпоряджання шляхти своїми маєтностями за загальне право, а противне йому — за виняток. Шляхетськодержавське землеволодіння мало такий самий умовний характер, як і все державське землеволодіння Гетьманщини; винятками і там, і тут могли бути тільки „грамотні маєтності“, надані царськими грамотами державці з потомством (та й тут бували виїмки). Цей умовний характер виявлявся у тому, що шляхетські маєтності відбиралися від державців так само легко, як і інші маєтності: ніде ми не знаходимо протеста проти такого відбирання або просто висловлення думки, що воно є річ неприпустима, неправна (не згадую тільки поки-що про пізнішу добу, за гетьмана Апостола, коли погляди вже змінилися).

Отже, в правах шляхти на свої маєтності ми не знаходимо жадних одмін, порівнюючи до загальнодержавського землеволодіння. Проте, не можна тут обминути мовчки одну одмінну риску редакції універсалів, що їх видавалося шляхті на маєтності, хоча на правах шляхти, на самій суті діла ця риска не одбивалася. Маємо на увазі тут згадку в шляхетських наданнях про отчистий характер маєтності, про королівські привилеї, то-що, — згадку, яку, хоч і не часто, а проте зустрічаємо тут, тимчасом як в інших наданнях, не шляхті, її здебільшого бракує.

За звичайний, оригінальний мотив для надання маєтності в Гетьманщині правила, здебільшого, „служба войску запорожскому“, — в різних редакціях цей мотив повторюється трохи чи не в усіх наданнях: „респектомъ военнихъ заслугъ“, „респектуючи на отважніє вѣ войску запорож-

¹⁾ Див. вище.

скомъ дѣла“, „на кільколѣтніе ронячіе службы респектуючи и до войсковихъ услугъ впредь заохочуючи“ й т. д., з найрізноманітнішими прикрасами. Для духівництва та монастирів були свої шаблони: „за молитви предь престоломъ господнимъ“, або „щобъ множилась хвала Божія“, або „вмѣсто святой милостини“ й навіть „ради спасенія душъ посполитихъ“. А. Самойлович р. 1675 видав Григорію Бутовичу універсала на сс. Сари й Крутки, „ведаючи его ку набоженству горливість... а до того видячи, же завше рознимъ якъ духовного такъ свѣтского стану людемъ въ дому его вшелякая отколь только хто прійдетъ, зъ вираженемъ чести бываеть вигода“¹⁾.

Отакі були звичайні офіційні мотиви надання маєтності. Але при безконтрольності влади, — певна річ, найбільш мала значіння просто ласка рейментарська, особиста приязнь, а офіційний мотив завсіді стояв до послуг рейментарові. Відгомін цього знаходимо іноді й в універсалах. Так, гетьман Мазепа надав Филиповичеві с. Кибинці, „маючи в себе отъ певнихъ зъ сторони людей и отъ многихъ при боку нашемъ зостаючихъ особъ такое залецаніе, же пречистий отець Леонтій Филипповичъ, протопопъ Миргородский, намъ, рейментарови, своєю приязнію есть зичливий“²⁾. В іншому випадкові Яків Лизогуб дозволив Стефановичеві, товаришеві військовому, володіти в с. Голубичах кількома чоловіками просто „зъ особливого респекту и ласки моеї и вспомогаючи оскудность, яко новоосѣлого на господарство“³⁾. Коли Скоропадський надав р. 1716 своєму братові Павлові рангову полкову маєтність Гуту, щоб мешканці її не чинили „заводи и турбации“ з підданими другої його маєтності Рудковки, то для кожного теж буде ясно, що за підставу для надання тут був тільки особливий респект і ласка „до брата нашого рожного“⁴⁾, а решта, в тім числі й військові заслуги, це була сама словесність. Вище зазначувано, що на практиці маєтності, здебільшого, по смерті державці новим універсалом підтверджувалося за його вдовою, дітьми або зятем. Тут за офіційний мотив був респект до „небощиковскихъ услугъ“, або „заохочування наслідниківъ до служби“, або просто здатність їх до служби, то-що. Але за тим офіційним мотивом ясно виростав погляд, що без особливих підстав забрати маєтність у найближчих спадкоємців не можна. І цей погляд іноді знаходив собі вираз навіть в універсалі. Так от, в універсалі Іванові Мокрієвичеві р. 1717 маєтність підтверджено за ним „яко добръ тестевскихъ сукцессоромъ“⁵⁾.

Всі оці офіційні мотиви знаходимо регулярно й у шляхетських наданнях, але здебільшого з додатком про маєтність власну, родову, то-що. В наданнях шляхті од Б. Хмельницького цей додаток зустрічаємо най-

¹⁾ Мякотинъ Русск. Зап. 1915 г. № 1, 186.

²⁾ Рус. Записки 1915 р. № 1, стор. 187.

³⁾ Генер. сл. Черн. пол., стор. 337.

⁴⁾ Іб., 617, 180.

⁵⁾ Іб., 493.

частіше, і причина цьому ясна: адже саме за Б. Хмельницького видано й царську грамоту православної шляхти на її маєтності, і трохи не всі універсали поодиноким представникам шляхти, що ми їх знаємо. Тоді старшина не була ще певна, що їй пощастить стати на місце шляхти і, може-б, хотіла, щоб шляхта пробила їй стежку до державського землеволодіння. Треба було при тому мотивувати надання, примирити з ним старшину, козацтво й поспільство, — адже-ж невідомо було, як буде ще прийнято оте повернення державці назад. Логіка речей висувала тут три мотиви, і всіх їх було тут використано: прислуга війську запорозькому, королівські привилеї й природжене право, право власности.

Так, в універсалі Ярмултовському читаємо: „маючи ми особливий взглядъ на Павла Ярмултовского и зичливість ево въ поданню намъ фортеци Биховской, приворотилисмо оному... село его власное Вербичи“¹⁾.

В універсалі Радченкові: „Взглядомъ прислугъ... отъ него не отдаляючи селища Постовбици, его власное“²⁾.

Носачевичеві: „Лукашъ Носачевичъ, маючи грунтъ свой власний... съ которого... у войску нашемъ также повинность належную отдавати можетъ“³⁾.

Катерині Грязній: „Поневажъ Богъ Всемогущій наклонилъ шляхту до войска запорозского, ми ихъ ласкаве принявши, ихъ маєтности и грунтвъ власнихъ уживать, яко здавна уживали, позволилисмо“⁴⁾.

Любецькій шляхті: „Видячи прихильнихъ и зичливихъ щире войску запорожскому всю шляхту повѣту любецького... которихъ ми заховуючи при добрахъ власнихъ отчистихъ“ і т. д.⁵⁾.

Бороздні: „Маючи взглядъ на пана Лаврентія Бороздну, подалисмо ему въ посессію села... маєтность его власную“⁶⁾.

Рубцям: „Маючи взглядъ на пп. Рубцовъ и на прислугу ихъ у войску нашомъ запорожскомъ... подалисмо имъ въ посессію села... маєтности ихъ власние“⁷⁾.

Опріче згаданих універсалів Б. Хмельницького шляхті, збереглися ще універсали Воронам („подалисмо онимъ въ посессію села по отцу и стрію“), Бакуринському („ствержаючи по куплѣ отца его села“)⁸⁾.

Отже, не помилившись, здається, можна на підставі поданого тут матеріялу сказати, що Б. Хмельницький дивився на шляхетські маєтності, як на їх власні; цілком погоджується цей висновок і з тим, що відому вже жалувану грамоту православної шляхті р. 1654 видано на прохання гетьманове, хоча й додано — „и всего войска запорожского“. З цього,

¹⁾ Ген. сл. Черн. пол., стор. 309.

²⁾ Іб. 327.

³⁾ Іб. 342.

⁴⁾ Іб. 408.

⁵⁾ Іб. 475.

⁶⁾ Об. Рум. Оп. 746.

⁷⁾ Акты Ю. и З. Р. III, № 359.

⁸⁾ Рус. Бог. 1912 г. № 9, 106, 108.

певна річ, на практиці можна було зробити й певні висновки що-до права шляхти розпорядитись тими маєтностями. Але життя незабаром пішло іншими шляхами. Вже за життя Б. Хмельницького виявилось, як ми бачили, що здійснити свої універсали повністю шляхті не пощастило. За дальших по Б. Хмельницькому гетьманів нові надання шляхті трохи не зовсім зникають. Але й там, де шляхті пощастило встановити своє володіння, їй не вдалося, як ми бачили, закріпити маєтності за собою в повну власність. Проте в підтвердженнях маєтностей шляхті не раз ще трапляються такі вирази, як власна, отчиста маєтність, то-що, хоч і не так уже регулярно, як в універсалах Б. Хмельницького. За причину цьому була подекуди техніка видавання підтверджень: державця подавав попередній універсал і просив підтвердити його; тому редакція попереднього універсала впливала й на новий. Але отим виразам ніщо реальне в дійсності не відповідало, — це були слова без змісту. Це виразно й не раз показано вище на конкретному матеріалі, на фактах вільного розпорядження шляхетськими маєтностями не з боку шляхти-державців, а навпаки, мимо й проти волі державців, з боку носителів влади ім'ям війська запорозького.

За цією власністю шляхти так само нічого не стояло, таке саме було пустопорожнє місце, як і за самим ім'ям шляхти в Гетьманщині. Ця невідповідність слів змісту стала за причину тому, що сама термінологія почала мінятися, — очевидячки, непомітно для самих власників, згадку про їхню власність опускалося, або надання у власність переходить у надання до дальшої ласки.

Так, ще р. 1698 Бакуринський дістав універсала на людей в с. Репках, осаджених „на власнихъ его отчистихъ грунтахъ“; а р. 1703 той самий гетьман підтверджує за ним половину с. Репки тільки „до ласки нашої войскової“, що переходить вже й в універсал Скоропадського¹⁾. Те саме, бачимо з володіння Івана Уласовича р. 1686²⁾, Кривковича р. 1699³⁾, Радченка р. 1689, причім і згадка про власність зникає⁴⁾. В інших випадках вираз „власність“ переходить у щось інше, як от у володінні Ярмултовського, де р. 1688 ми замість „права власного“ знаходимо щось непевне — „право давне“⁵⁾, або „грунта старожилі“, як у Зінченків р. 1702⁶⁾. А то й просто власність замінюється на згадку про те, що тією маєтністю володів батько, дід, тесть, то-що, як от у наданні Кукшина й Колесників Забілам р. 1692, де один юридично непевний вираз „родственние деревни“ замінено на інший, що вже зовсім позбавлений юридичного значіння — „которимъ селомъ и приселкомъ прежде

1) Ген. сл. Черн. пол., стор. 284.

2) Іб. 291.

3) Іб. 308.

4) Іб. 332.

5) Іб. 311.

6) Обоз. Рум. Описи 681.

сего владѣль дѣдъ ихъ родной“¹⁾). Навіть у Борозни вираз „маєтність власна“, що його вжито в універсалі Б. Хмельницького, в універсалі 1709 р. зникає, бо перетворюється на „села, издавна наданне“²⁾). Так само немає згадки про власність і в універсалах Мазапеті на Ладинку й Яновку³⁾, в універсалах Карпа Мокрієвича на Гучин, Ройську, Сибереж, Листвен, навіть найдавніших, з 1657 р.⁴⁾; так само й в універсалах Бутовичеві на Солонівку⁵⁾).

Отже, ясно бачимо, — редакція гетьманських універсалів шляхти, що її встановив Богдан Хмельницький, починає еволюціонувати; але це не був процес паралельний еволюції самих прав шляхти в Гетьманщині, — тут пристосовувалося редакцію до життя, до фактичних прав шляхти на ці маєтності. В одному універсалі Многогрішного знаходимо навіть характерне визнання того, що „старожитні права“ в отих наданнях мали тільки додаткове значіння, а головне, що й вирішало справу, лежало в чомусь іншому, зокрема в военній службі державці. Це в універсал р. 1669 Павлові Товстолісові, де, „конфїрмуючи“ йому ґрунти, гетьман пише, що робить це, „поглядаючи на старожитніє права (його)... а що бо лш а знаючи его здавна въ войску запорожскомъ отправуючиєся услуги, до которихъ впрעדъ вабячи“⁶⁾).

З сказаного один висновок у всякому разі випливає з повною певністю, а саме: не можна на підставі редакції шляхетських універсалів робити будь-які висновки що-до прав шляхти на маєтності. Отже, доводиться будувати ці висновки на життєвих фактах, а ми бачили вже, що ці факти диктують. Тому на підставі отих фактів ми й справді матимем право що-до шляхетського землеволодіння в Гетьманщині всю добу до Д. Апостола схарактеризувати разом з Павлом Скоропадським його крилатою фразою: „а хотя де она, челобитчица, имѣеть якую отъ своей прабаби шляхтянки Грязной крѣпость, только тая крѣпость козацкою де шаблею есть скасована“. Скасована була тому, що весь час од Б. Хмельницького до гетьманування Апостола права Грязної та її правонаступників оцінювалося не на підставі цієї кріпости, а на ґрунті інших формальних моментів. Перший звернув увагу на оту фразу в своїх „Малороссийскихъ посполитыхъ крестьянахъ“ Лазаревський. І не дурно з тих часів, як справедливо зауважує Мякотін, „не було, здається, майже жадного історика, що писав-би про соціяльний лад і, зокрема, про порядки землеволодіння гетьманської Малоросії, який не поцітував-би цієї фрази, як зовсім безперечного свідчення про вихідний пункт цих порядків“⁷⁾). Сам Мякотін вважає це за помилку, і проте, як

1) Ген. сл. Нѣжин. пол., стор. 119.

2) Об. Р. Оп., 445.

3) Ген. сл. Черн. п., стор. 325, 373.

4) Іб. 317-319.

5) Іб. 504.

6) Ген. сл. Черн. пол. стор. 629.

7) Рус. Бог. 1912 р. № 9, стор. 101.

ми вже бачили, цілу добу до Д. Апостола схарактеризовано тут влучно: провідна суспільна верства, командна класа—це була старшина, і з того часу, як вона всвідомила собі свою силу й свої інтереси, життя Гетьманщини стало водою на колесо старшинських інтересів.

Проте й для старшини наспів момент переглянути своє відношення до шляхетських кріпостей, до їхніх привилеїв та всякого роду актів розпорядження маєтностями. Старшина прийшла до володіння маєтностями через службу і в залежності від служби; це надало їй землеволодінню умовного характеру, потрібного, мабуть, і для того, щоб виправдати перед іншими суспільними верствами підгортання в підданство поспільства. Закріпленню маєтностей за державцями заваджало те, що в суспільстві не зросла ще державська верства, як окрема класа, дужа своєю численністю й щільними зв'язками з старшинськими колами, державсько-старшинська верства. Енергійне роздавання маєтностей почалося від Самойловича. Але через те, що старшинські уряди отримували часто нові люди, не з державської верстви, яка допіру повставала тоді, не було ще повної єдності інтересів між державцями й старшиною; навпаки, старшина часто з заздрістю мусіла поглядати на тих, хто встиг отримати собі значну маєтність у державу. Проте, роздавання маєтностей ішло таким швидким темпом, що цей момент стояв на перешкоді закріпленню їх за державцями недовго. Але на зміну оцій перешкоді з гетьманування Скоропадського стала інша політика московського уряду, що побоювалася старшинсько-державської класи, — як-би не це, державцям не довелося-би, мабуть, чекати 1730 року, щоб закріпити маєтності за собою. Будь-що-будь, за Д. Апостола старшина остільки була вже зв'язана численними нитками з верствою державською, яка мало не одна постачала кандидатів на старшинські уряди, що спільну лінію в змаганні за закріплення маєтностей було забезпечено. І справді, старшина використала першу нагоду — генеральне слідство 1729-30 р., щоб закріпити за державцями та їх спадкоємцями всі надані їм маєтності, виключаючи тільки ті, де виразно зазначалося про надання їх на уряд.

Шляхта, що потрапила зберегти ще під той час свої „отчисті“ маєтності, була вже визнаний член державської класи, до чого вона прийшла теж через службу. Отже, права її на маєтності мали бути визнані так само на підставі п. 8 „рішительних пунктів“ Д. Апостола, і тут знову висувається кріпосний, спадщинний характер шляхетського землеволодіння: тепер на шляхту покладалося завдання — пробити стежку всій старшині до такого самого спадщинного, кріпосного, отчистого землеволодіння. Тим-то в генеральному слідстві шляхта раптом отримала визнання своїх спадщинних прав на маєтності. Редакція навіть старожильських сказок, певна річ, немало залежала від поглядів слідчих, що записували їх. Цього моменту не можна спускати з уваги, коли ми в сказках генерального слідства раз-у-раз читаємо про перехід якоїсь маєтності „по наслідству“, тимчасом як це робилося звичайним шляхом — підтвердженням у новому універсалі за найближчими родичами

вмерлого державці¹⁾. Але найбільш старшина мала змогу виявити свої тодішні погляди в екстракті генерального слідства, що його компонувала полкова старшина. І от тут трохи не для всіх шляхетських маєтностей знаходимо такого роду характеристики: „по продкахъ ихъ крѣпостное“ (с. Церковищі, напр.), „наслѣдственное владѣніе“ (с. Голубичі), „за женою своею по наслѣдству отъ полской шляхти“ (с. Сибереж) і т. д., в такому самому роді²⁾. Вираз „крѣпостное“, очевидно, мав означати, що формальним ґрунтом володіння був кріпосний акт; але часто бувало й зовсім ясно, що кріпосного акту немає, як - от напр. що-до д. Буди та й багатьох інших, мало не всіх³⁾, — отже, очевидно, це писалося просто для того, щоб маєтність міцніш зберегти в руках державці.

Так чи йнак, але ясно, що закріплення на підставі п. 8 всіх маєтностей, що були в приватному, а не ранговому володінні, — закріплення, що було зроблено з царського дозволу, але з ініціативи та руками старшини, — не могло-б статися, якби не спочувала цьому старшина. Ця думка має для нас тільки одне значіння, а саме, — визнаючи справедливість її, ми не будемо дивувати з того, що, наближаючись до часів генерального слідства, починаємо зустрічати випадки, де ота старшина, поки-що на конкретних справах, давала вихід таким поглядам. Маємо два такі випадки; один — у справі ніженських полчан з Київо-Печерською лаврою за землі, що їх р. 1649 шляхтянка Угорницька записала Омбишському монастиреві; другий — у відомій справі Павла Скоропадського з Марією Прокоповою за с. Сулічовку, що його Б. Хмельницький р. 1657 привернув, принаймні на папері, теж шляхтянці Грязній⁴⁾. В обох цих справах судове змагання зосередилося навколо питання про формальну силу фондушу Угорницької та уступочного запису Грязної. В обох справах генеральний суд визнав за тими актами рр. 1717 і 1729 формальну силу. Проте, було-б помилково надавати цим фактам загального значіння, а тим більш ще й поворотної сили. І того, й другого не можна робити тому, що цим двом фактам суперечать усі інші, що їх подано вище. Але за ознаку зміни в поглядах старшини на шляхетське землеволодіння й близької за тим зміни й у правах шляхти на маєтності, — за таку ознаку ці факти безперечно були, і в цьому їхнє значіння для нас.

З цих двох справ більше значіння має для нас справа за землі Омбишського монастиря, бо вона давніша — р. 1717; справа за с. Сулічовку припадає на 1729 рік, тоб-то по „рішительних пунктах“ Д. Апостола; до того-ж позицію Павла Скоропадського ослабляло ще те, що один із рішительних пунктів передбачав і неправне роздавання гетьманом Скоропадським маєтностей своїм родичам. Правда, пункти мали на увазі

¹⁾ Див., напр., сказки про д. Гусинку, с. Буянки, с. Сибереж, д. Ямищі й інші — Ген. сл. Черниг. полка 18, 24, 27.

²⁾ Ген. сл. Черн. полка, стор. 166, 167.

³⁾ Ї., 122, 181, 629.

⁴⁾ Мякотинъ. Рус. Бог. 1912 р. № 9, стор. 101.

тільки рангові маєтності, але це не могло не одбитись, бодай у меншій мірі, і на цьому наданні, тим більше, що тут відібрано було село безпідставно, щоб надати його своєму братові, чого тодішня практика вже не допускала. Повірений Скоропадського обороняв свого вірителя дуже влучно: він згадав і те, що тим селом, окрім предків позивальниці, володіло багато інших державців; і те, що Б. Хмельницький привернув Грязній кілька сіл, але всі вони вже були за тих часів за іншими державцями; і те, що село Сулічовка було надано Яциничеві респектом його служби й ніколи не вважалося за спадщинне¹⁾. Все це було остільки правдиво й справедливо, що висновок його про те, що „крѣпость Грязной... козацкою де шаблею естъ скасована“ сам собою впливав. Те, що протиставила цьому Марія Прокопова, дуже мало переконувало: на міркування Скоропадського, що, окрім її предків, володіли й інші, Прокопова одказувала: „ежели, якъ онъ показалъ, предки ея челобитчицы, тимъ селомъ владѣли, то тое село стало быть уже наслѣдственное... а хотя отвѣтчикъ показалъ, что имѣются ей прабаби Грязной протчие маєтности за другими владѣльцами, то де она, челобитчица, тихъ маєтностей не знаетъ, токмо за тое село обстоуетъ, какое во владѣнии своемъ имѣло“. Все це було дуже слабо. Так само слабо дано було відповідь і на скасування кріпости козацкою шаблею: „оную крѣпость гетманъ Богданъ Хмѣльницькій унѣверсаломъ своимъ ствердилъ и прочіе по немъ гетмани, полковники подтверждали, а не касовали“²⁾. Останнє було вже зовсім неправда, бо передатковий запис не підтвердив жадний гетьман і ніде про нього не згадувано. Проте, все-таки Марія Прокопова перемогла в боротьбі за Сулічовку, але перемогла, очевидно, не силою своїх формальних доказів, а найбільш ліквідаторським настроєм тієї доби щодо надань од Івана Скоропадського маєтностей своїм родичам.

Кваліфікація в екстракті генерального слідства шляхетського землеволодіння, яко кріпосного, спадщинного, то-що, стала, — так само, як увесь екстракт, — за основу для юридичного трактування цього землеволодіння в дальшу добу. Найхарактерніше свідчення про це знаходимо в відомій справі, що в 30 і 40-вих роках XVIII століття почалася за спадщину Хведора Рубця. Тут обидві сторони, генеральний суд і сенат говорять про королівські привилеї, спадкові давні права, то-що, так, як про щось реальне й безсумнівне³⁾. Але все це характерно тільки для цієї доби й ніяких висновків для давнішої доби робити з цього не можна.

VII.

На цьому закінчуємо огляд фактів, що стосуються до теми цієї розвідки. Тепер, останні кілька слів, щоб зафіксувати висновки.

По-перше, що-до розміру державського землеволодіння давньої польської шляхти в Гетьманщині. Воно не було таке велике, яким зда-

¹⁾ Генер. сл. Черниг. полка, стор. 411-2.

²⁾ Іб. 414.

³⁾ Лазаревскій, Опис. Старой Малор. I, 409.

валосся. З різних причин доводиться дуже зменшити його: неможливість здійснити паперове надання, недержавський характер деяких випадків землеволодіння, нешляхетське походження деякого з державців—усе це моменти, через які від широкого ніби-то кола шляхти-державців, що потрапили по повстанні знову встановити володіння в своїх давніх маєтностях, лишається насправду ледві половина. Цей кількісний момент має значіння й сам по собі, незалежно навіть від того, які були порядки цього землеволодіння.

Але сюди треба додати й те, що й у порядках цієї невеличкої шляхетської купки ми не знаходимо нічого такого, що давало-б нам право сказати, разом з В. О. Мякотіним, що шляхта цілком вільно розпоряджалась поверненими їй маєтностями, була за об'єкт заздрощів для старшини, непевної в своєму володінні, й за ідеал, до якого старшина намагалася наблизитись. Мусимо сказати, що в основному ніяких одмін у порядках шляхетського землеволодіння ми не знаходимо. Історичної традиції, історичної інерції після повстання вистачило тут тільки на те, щоб добитись жалуваної царської грамоти православної шляхті р. 1654 та ще на кілька універсалів, найбільше від Б. Хмельницького. Але життя визначають не шматки паперу, а взаємовідношення реальних сил. Незрозуміла річ була-б, як-би провідна класа козацько-старшинська, зібравши всі роди влади до своїх рук, — законодавчої, адміністративної й судової, — скористала з неї для захисту інтересів не своїх, а польської шляхти, всупереч своїм, а собі залишила-б мрії й змагання до цього ідеалу. Звідки могла-б у неї взятись така велика повага до маєткових прав шляхти, розпорошеної, нечисленної, позбавленої сословної організації? Адже власності на маєтності не мала найможніша навіть старшина, навіть сам „ясновельможний“; навіть за польських часів українська шляхта, здебільшого неповноправна, не мала такої повної власності на маєтності, яку приписує їй у Гетьманщині, аж до початку XVIII-го віку, В. О. Мякотін.

Навіть апріорно, дедуктивним ідучи шляхом од індуктивно виведених історичних законів, і то ми мусіли-б одкинути таку думку. Але й історичні факти, як тут було показано, просто суперечать такій думці, — тим-то доводиться зовсім її одкинути. Козацька старшина в масі не принесла з собою в Гетьманщину якогось пієтету до земельних прав польської давньої шляхти, швидко всвідомила собі свої класові інтереси і противність їх давньому шляхетському землеволодінню. Тільки протиснувшись поміж старшину, могла шляхта повернути собі свої давні маєтності, і тоді їй дозволялось згадувати в наданнях про давні свої права; насправду-ж це були права нові — і змістом і титулом. Процес засимілювання шляхетського землеволодіння старшинським, що його Мякотін розтягав аж у XVIII-ий вік, одбувся аж надто швидко, щоб можна було говорити про боротьбу двох принципів, — боротьби не було, — сили бо були аж надто нерівні.

Разом із тим відпадає останній, очевидно, момент, який міг-би правити за чинник, що виділяв з загальної маси людної в Гетьманщині

давню польську шляхту в окрему верству, де були-б свої окремі права, де були-б свої економічні інтереси і де, звичайно, мусіла-б бути й боротьба за ці інтереси з іншими верствами, тоб-то виділяв-би в певну класу. Мусимо сказати виразно: такої класи в Гетьманщині не було.

Із сказаного ясно вже й те, яка буде наша думка що-до соціальної ваги державсько-шляхетського землеволодіння в Гетьманщині: якоїсь особливої ваги, одмінної від загально-державського землеволодіння, воно не мало. Енергія до встановлення повної власности державців на населені маєтності набиралася в Гетьманщині не тут, не на цьому полюсі. — Старшинське землеволодіння мусіло пройти стадію умовного й дочасного користування маєтностями за військові заслуги й до ласки військової. — Ніде не видко, щоб шляхта хоч якоюсь мірою прискорила цей процес.

Сергій Іваницький-Василенко.